

TANULMÁNYOK

A MAGYAR IPAR HÁBORÚS MOZGÓSÍTÁSA AZ 1938—40 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN

DOMBRÁDY LÓRÁND

A győri hadfelszerelési program megvalósításának kulcskérdése volt az ipar gyors és zökkenőmentes átállítása a haditermelésre. Bár már korábban történtek erre irányuló intézkedések, a katonai vezetés véleménye szerint azonban ezek messze elmaradtak az ipar hathatós mozgósítását megkövetelő előzetes munkálatoktól, s mind a katonai, mind az ipari körökben a legteljesebb bizonytalanság uralkodott.

A harmincas évek közepén megkezdődött a magyar hadiipar közvetlen és közvetett kiépítése. A gazdasági válság után kibontakozó ipari fellendülésben, amely 1936 és 37-ben már meghaladta az ipar 1929-es termelési értékét, szerep jutott azoknak a korlátozott megrendeléseknek is, melyeket a Honvédelmi Minisztérium (HM) adott a hadiüzemként szóba jövő nagyüzemeknek, főként a Weiss Manfred Vas- és Fémműveknek. Ezek fő célja volt, hogy az érintett gyárak felújítsák és kifejlesszék hadiipari kapacitásukat, s felkészüljenek hadianyagok szoroztatására.¹ Fontos szerepet játszottak a felkészülésben a HM és a Haditechnikai Intézet (HTI) közreműködésével folyó, különféle haditechnikai eszközök prototípusának előállítására és meglévők modernizálására irányuló kísérletek. A WM-gyár harcokcsi, gépjármű, repülőgépgyártás, a Danuvia gyalogsági fegyver, míg a MÁVAG lövegüzeme a tüzérségi fegyverzettel kapcsolatos kísérleteket folytatott.² Nagy lehetőséget jelentett az ipar számára a légoltalom megteremtése és az ezzel kapcsolatos megrendelések is.

Kívánatosnak tartotta a vezérkar a hadianyaggyárak export tevékenységét is. Ennek keretében — mivel a békeszerződés tiltó rendelkezései értelmében hadianyagot tilos volt exportálni — elsősorban a baráti Olaszországba, valamint semleges államokba exportáltak légvédelmi lövegeket és más hadianyagokat, illetve a hadianyaggyártásban felhasználható anyagokat. Az export tevékenység a nagyhatalmak

¹ Ezzel kapcsolatosan lásd *Berend T. Iván—Ránki György*: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933—1944) (Budapest, Akadémiai Kiadó, 1958.) c. művének megfelelő részeit.

² Lásd a szerzőnek a *Hadtörténelmi Közlemények* 1970. évi 4., 1971. évi 1. és 1972. évi 4. számában a harcokcsi, gépjármű és löveggyártással foglalkozó tanulmányainak idevágó részeit.

hallgatólagos beleegyezésével egyre bővült, s 1938 elején már angol, francia és magyar cégek között is tárgyalások kezdődtek hadianyagoknak minősülő cikkek exportjáról.³

Közvetetten a hadiipari felkészülést szolgálta az acélgyártásban megindult mennyiségi és minőségi fejlődés, az olaj- és alumíniumipar területén folyó eredményes kutatás és a vegyiipar nagyarányú fejlesztését célzó intézkedések is.⁴

Az 1937-ben jelentkező válságjelenségek bár viszonylag későn, de 1938 első felében megmutatkoztak a hadfelszerelés gyártásával foglalkoztatott nehéziparban is. A szűk keretek között mozgó foglalkoztatottság már nem volt elégséges a válság gyűrűződésének meggátlására, a termelés 11 százalékkal elmaradt az előző év hasonló időszakától. Az ipar — az eddigi megrendelésekből alig részesülő közép- és kisipar is —, amely egy nagyarányú fegyverkezési program reményében élt és tett előkészületeket, sürgette a nyílt fegyverkezés megindítását, ami konjunktúrát teremthet az iparban. A tőkés körök ebbeli kívánságát fejezte ki Fenyő Miksa, amikor az 1938-as év gazdasági kilátásairól szólva új beruházási politikát követelt: „... a termelés csökken, ha egyelőre nem is aggasztó mértékben, a haszonmarge-ok jelentősen szűkülnek, semmi kétség, a kormányzati politikának fel kell készülnie egy tervszerű, az eddiginél kiadósabb beruházó politikára.”⁵ Az ekkor már nyílt titokként kezelt újrafelfegyverzési program mielőbbi megindítását „konjunktúra-politikai szempontból igen szerencsés”-nek tartották, mint ami „a várakozást meghaladóan biztosítja a konjunktúrávonal felfelé irányuló mozgását”.⁶

„Fontos az — mondotta ezzel kapcsolatban Chorin Ferenc, a Gyár- iparosok Országos Szövetségének (GYOSZ) 1938. évi esztergomi közgyűlésén —, hogy az a beruházási politika, melyet hosszú idő óta sürgetek, minél nagyobb erővel, minél nagyobb gyorsasággal érvényesüljön, és ha lehet, a dekonjunktúrát Magyarországtól távol tartsa.”⁷

A fent vázolt előkészületekkel párhuzamosan a vezérkar is terveket készített az ipar mozgósítására, haditermelésre való átállítására. Ezek az előmunkálatok azonban inkább csak elméleti síkon mozogtak, s egyelőre legfeljebb kisebb részintézkedésekben realizálódtak, korántsem elégítették ki az igényeket. Az újrafelfegyverzési program megvalósításának időpontja, mérete ugyanis a vezérkar állandó érdeklődése és sürgetése ellenére is bizonytalan volt, ami hátráltatta a konkrét iparmozgósítási tervek, átfogó intézkedések kidolgozását. Ez gyakori nézeteltérésekhez is vezetett a katonai és polgári vezetők között, s akadályozta az együttműködés kidolgozását az érdekelt minisztériumokkal.

A hadsereg vezetői számára a fő kérdés az volt, hogy a tervezett felfegyverzés fő célját, a „maximális erő kifejtés”-t, hogyan sikerül a

³ HL. VKF. Eln. 1. — 1938/2090. sz.

⁴ Berend—Ránki: i. m. megfelelő fejezetei.

⁵ Honi Ipar, 1937. 10. sz.

⁶ Uo. 1938. 1. sz.

⁷ Magyar Gyár- ipar, 1938. 6. sz.

meglevő gazdasági erőtényezők teljes és azonnali igénybevételével rövid idő alatt biztosítani. A vezérelv a totális háború elmélete volt, azaz német fasiszta mintára az összes katonai, gazdasági és társadalmi tényezőt — a legteljesebb szervezettséggel — maximálisan kihasználni és a háborús felkészülés szolgálatába állítani. Ehhez a gazdaság tökéletes mozgósításának tervére lett volna szükség, amely — a hadsereghez hasonlóan — a gazdasági életben pontosan meghatározza a feladatokat, és kellő pillanatban biztosítja a béketermelésnek haditermelésre való gyors átállítását. Magában kell foglalnia a hadigazdaságra való áttérés műszaki feltételeit — az üzemek és gépi eszközöknek már békében való előkészítését —, a szükséges nyersanyagok felhalmozását, kellő számú műszaki szakember és munkáshadsereg készenlétbe helyezését. De nem nélkülözhetette az ipar katonai irányításának és biztosításának tervét sem. Egy ilyen terv csak gondosan mérlegelt politikai, katonai és gazdasági megfontolásokon nyugodhatott, ami megfelelő támpontokat ad a tervezőknek.⁸ A magyar katonai vezetésnek azonban nem állt módjában ilyen előkészítés, hiszen hiába követelték a harmincas évek közepétől egyre türelmetlenebbül az intenzívebb előkészületeket, az állam fokozottabb beavatkozásán nyugvó, a háborús mozgósítás előkészítését biztosító jobboldali politikát, s ennek megfelelő intézkedések kiadását. Az előkészületek csak igen lassan, a politikai konsternáció, de méginkább az ország gazdasági lehetőségei alakulásának megfelelően alakultak, messze elmaradva a vezérkar igényeitől.⁹ Így aztán, amikor 1938 márciusában sor kerülhetett a milliárdos program meghirdetésére és végrehajtására, a katonai vezetés nagy gyorsasággal igyekezett a helyzet megkívánta intézkedéseket kierőszakolni, az ipart mielőbb mozgósítani, a haditermelésre átállítani.

Még csak kezdeti stádiumban voltak a beruházási program előkészítő munkálatai, mikor 1937 novemberében az eddigi katonareferens helyett létrehozták az Iparügyi Minisztérium XVII. katonai osztályát, amely formailag kettős alárendeltségében, de valójában a HM kihelyezett ipari részlegeként működött, s feladatául kapta, hogy irányítsa az ipar honvédelmi érdekek szerinti mozgósításának munkálatait, teremtsen szoros kapcsolatot a hadügyi és ipari tárca között. Az 1938. év egyre gyorsuló eseményei még a szerveződés időszakában találták az osztályt. Mindenekelőtt számba kellett venni és összegezni az előző évek során már a HM és más tárca által végzett előkészítő munkát, s erre, mint alapra, ráépíteni az ipari mozgósítás új helyzet megkívánta rendszerét.

Decemberben megjelent a HM „Fr. 5” jelzésű, bizalmas utasítása a hadiüzemek és alkalmazottaik felriasztása, illetve háború esetén való igénybevételének előkészítéséről, majd 1938. március 26-án ennek lényegesen kibővített, „Fr. 6” jelű változata, mely már az időközben nyíltan meghirdetett újrafelfegyverzés jegyében részletes intézkedési tervet is tartalmazott, törölte az e tárgyban addig kiadott összes

⁸ Gazdasági mozgósítás, Vk Lapszemle, 1938. február.

⁹ HL. VKF. Eln. 1. — 1938/2238. sz.

intézkedést, s a majdani végrehajtásért — amit mielőbb meg akartak kezdeni — a HM-et és az illetékes minisztereket tette felelőssé.¹⁰

Az „utasítás” bevezetéseként leszögezte: „A honvédség háborús anyagi ellátása és az erre vonatkozó előmunkálatok elkészítése a m. kir. honvédelmi miniszter hatásköre. A honvédség anyagi ellátására szolgáló háborús ipari termelés előkészítése és a tervezés vezetése — a HM által felállított követelmények szerint — az iparügyi miniszter feladata... Jelen segédlet azokat az előkészületeket és rendelkezéseket tárgyalja, amelyeket a honvéd igazgatásnak, békében, karhatalmi állományfelemelés (Kháf.) elrendelése után és felriasztásakor (fr.) végre kell hajtani, hogy az iparnak háborús termelésre való áttérése súrlódás és zökkenés nélkül biztosítható legyen.”¹¹

Első lépésként ki kellett jelölni azokat az ipari és termelő üzemeteket, amelyeket a HM hadiüzemmé nyilvánít, és mint ilyeneket „a hadviselés érdekében az illetékes miniszterrel egyetértőleg a fr-kor életbe lépő törvényes rendelkezések alapján üzemük folytatására, vagy a személyzettel együtt használatra való átengedésre kötelez”.¹² Ezeket „a hadviselés elsőrendű fontosságú szükségleteit biztosító »A« és az egyéb fontos szükségleteket biztosító »B« üzemekre” osztották. Az „A” kategóriájú üzemek részére a HM-nek, míg a „B” csoportba tartozóknak a megfelelő szakminiszternek kellett már békében elkészíteni az igénybevételre vonatkozó, s az üzemek vezetőségének fr-kor azonnal kézbesítendő rendelkezéseket, miszerint a HM hadiüzemmé nyilvánítja és katonai felügyelet alá helyezi az üzemet s a honvédelem érdeke szerint a munka folytatására kötelezi; az üzem alkalmazottait pedig „személyes szolgálatra igénybeveszi” és munkaviszonyukban való megmaradásra kötelezi. Ugyanakkor a HM az üzem „tényleges katonai szolgálatra bevonulni köteles alkalmazottait” ideiglenesen mentesíti. Csak a háborús feladatok végrehajtása szempontjából „feltétlenül nélkülözhetetlen és pótolhatatlan” szakalkalmazottak (mérnökök, technikusok) és szakmunkások voltak mentesíthetők; minden olyan munkahelyre, ahol ez lehetséges volt, nőket és bevonulásra nem kötelezett férfiakat kellett alkalmazni. Az „A” kategóriájú hadiüzemek vezetőségének minden év augusztus 15-ig a kerületi katonai parancsnoksághoz kellett felterjeszteni mentesítendő alkalmazottai névsorát, amit a parancsnokság jóváhagyása végett a HM-nek továbbított. Ezzel szemben a „B” minősítésű üzemek a fr-t követő hat hónapon belül csak az illetékes szakminiszternek terjesztették fel a felmentendő névsorát. A „B” kategória felmentettjeinek körét a rendelkezések értelmében a legszükségesebb mértékig kellett szűkíteni. Mindez azonban még nem volt elégséges, mert a felmentésekben a végső szót az üzem mozgósításakor hivatalba lépő katonai parancsnoka mondta ki, aki az üzem vezetőségével

¹⁰ Fr. 5. *Utasítás* a hadiüzemek megszervezésére felriasztás, karhatalmi állományfelemelés esetére, illetőleg háború idejére. (8617/I. B. 1937. fr.)

¹¹ Fr. 6. *Utasítás* a hadiüzemekhez beosztott üzemi katonai parancsnokok és műszaki ellenőrök részére fokozott készségi állapotok esetén, felriasztás, illetőleg háború idején, továbbá, felriasztás esetén a magasabb parancsnoksághoz beosztott szén- és iparügyi előadók számára. (8761/I. B. — 1938. sz. Hr.)

¹² Uo.

¹³ Uo.

a felmentettek névsorát még egyszer felülvizsgálta, s azt a kerületi katonai parancsnokság keretében működő „Felmentési bizottság”-nak megküldte jóváhagyás és a behívást végző honvédségi szerveknek való továbbítás céljából.

A „Fr. 6” jelű „utasítás” pontosan meghatározta a már békében kijelölendő, de csak mozgósításkor hivatalba lépő katonai parancsnokok (továbbiakban Űkatpk.) feladatát is, amely a fent részletezett döntésen kívül kiterjedt az üzemi munkásalakulatok felállítására és megszervezésére; a munkásság szociális helyzetének, fegyelmének, hangulatának figyelemmel kísérésére; a kémkedés, szabotázs és ellenséges propaganda elleni védekezésre; a hadiüzem földi (harcászati) védelmének, ezen belül a karhatalmi és riadó intézkedések kidolgozására és az őrszolgálat megszervezésére és irányítására; a zavartalan termelés és munkafegyelem biztosítására; esetenként helyzetjelentések elkészítésére; az üzemi légoltalmi parancsnokkal való szoros együttműködésre; a gyárban elkészült hadianyagok átvételénél a Központi Átvételi Bizottság (KÁB) segítésére, valamint esetleges kiürítés esetén annak előkészítésére.¹³

Katonai parancsnokot az illetékes vdd. parancsnokság minden 200-nál több alkalmazottat foglalkoztató gyárba nevezett ki. Az ennél kevesebb létszámmal dolgozó üzemeket valamelyik nagyobb gyár parancsnoksága alá helyezték. A parancsnokot szakügyekben az Iparügyi Minisztérium XVII. osztályának és a kerületi katonai parancsnokság szén- és iparügyi előadójának; katonai és személyi kérdésekben, valamint az ellenséges propaganda elhárítása terén az illetékes honvéd állomás-, illetve ennek hiányában a kerületi katonai parancsnokságnak; míg a szabotázs és kémkedés ügyekben a Fővezérség nyilvántartó csoportjának rendelték alá.

A parancsnok a neki mindenben engedelmeskedni tartozó munkások felett katonai fenytő hatalmat gyakorolt, ami pénzbüntetésre, fogda fenytésre és pótalakulatokhoz való bevonultatásra terjedt ki. Nagyobb vétség esetén a munkásokat hadbírótság elé is állíttathatta.

Az „utasítás” külön fejezetet szentelt az „A” kategóriájú vállalatoknál mozgósításkor felállítandó félkatonai szervezet, az „üzemi munkásalakulatok” megszervezésének. Ez minden, az iparmozgósítással foglalkozó korábbi dokumentumból hiányzott, s megvalósítása nagy lépést jelentett az üzemek katonásítása terén.

A munkásalakulatot minden „A” kategóriájú hadiüzemben az Űkatpk. állította fel „a különleges katonai érdekek megóvása és a zavartalan haditermelés biztosítása céljából”. Az üzem vezetőségének (igazgatóságának) irányítása ettől kezdve csak az üzemi katonai parancsnokon keresztül érvényesülhetett, mivel „az üzemi munkásalakulatoknak munkát csakis az Űkatpk. útján, annak nevében és ellenjegyzése mellett” adhatott ki.¹⁴ Az üzemi munkásalakulatba beletartozott minden, az üzem katonai megrendelésein közvetlenül vagy közvetve dolgozó alkalmazott kor és nemre való tekintet nélkül, akik a „hadiszolgáltatásokat elrendelő törvény értelmében személyes hadi-

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

szolgálatra igénybevétnak”.¹⁵ Természetesen az alakulatoknak csak a megbízható munkások lehettek tagjai. A megbízhatóság elbírálása az Űkatpk. dolga és joga volt, aki az általa megbízhatatlannak nyilvánítottak közül a katonai szolgálatra kötelezetteket bevonultatta, a többieket haladéktalanul eltávolította az üzemből. A munkásalakulat az üzem nagysága szerint zászlóalj és századokra tagozódott, s a kerületi katonai parancsnokságnak volt alárendelve. A kisebb üzemeknek — 200 fő alatti — „munkásosztag”-ot kellett alakítani a legközelebbi nagyüzem katonai parancsnokának alárendeltségében. „A munkásalakulatok tagjai az üzem munkaszervezete szerinti előjáróik által kiadott parancsoknak feltétlenül engedelmeskedni kötelesek, és e kötelesség megszegése miatt katonai büntető bíraskodás és a katonai fegyelmi fenyegető hatalom alatt állnak... Az alá- és fölérendeltségi viszony alapját nem az alkalmazottak esetleges katonai rendfokozata, hanem üzemi beosztásuk (művezető, előmunkás stb.) alkotja” — szögezte le a rendelkezés.¹⁶

A munkásoknak kérelmeikkel, fizetett szabadság iránti igényeikkel az üzemi katonai parancsnokhoz kellett fordulniuk. Fizetésüket továbbra is változatlan formában az üzemtől kapták, polgári ruhájukat hordták, otthon laktak, s változatlan társadalombiztosítási ellátásban részesültek. Foglalkozott az „utasítás” a munkásutánpótlás kérdésével is. A hiányzó szak- és segédmunkás utánpótlást az üzemek feladatává tette azzal, hogy csak legvégső esetben forduljanak problémájukkal az Iparügyi Minisztérium XVII. osztályához. Ugyanakkor kötelezték őket, hogy felesleges, átirányítható szakmunkásaikat jelentsék.

Külön fejezetet szenteltek a szerkesztők a „munkásmozgalmak”-nak. Leszögezték, hogy a hadiüzemekben „megfelelő gondoskodás”, vezetés és ellenőrzés esetén sztrájk nem léphet fel. Ha igen, úgy a sztrájkoló, mert a hadsereg harcképességét veszélyezteti, „hütlenség büntette miatt tíztől-tizenöt évig, a körülményekhez képest életfogytig terjedhető fegyházzal, s ha cselekményéből nagy hátrány származott vagy az a hadviselés érdekét nagy fokban veszélyeztette, halállal büntetetik”.¹⁷ A sztrájkot mindenképpen meg kell előzni, a felbújtókat eltávolítani, s ha mégis sztrájk törne ki, karhatalommal csírájában le kell törni.

Az 1938 márciusi „utasítás” fejtette ki részletesen a szén- és iparügyi előadói (Szip) intézmény szerepét is. Ezeket mozgósításkor a budapesti és kerületi honvéd parancsnokságokhoz, valamint a hadsereg-parancsnokságok anyagi osztályaihoz osztották be. Katonai ügyekben katonai feletteseiknek, szakmai ügyekben az Iparügyi Minisztérium XVII. osztályának alárendeltségébe tartoztak. A katonai parancsnokságokhoz beosztott „Szip”-ek feladata az üzemi katonai parancsnokok és az üzemek munkájának figyelemmel kísérése, a XVII. osztállyal való kapcsolat megteremtése volt. Folyamatosan tájékozódniuk kellett a területükön levő üzemek foglalkoztatásáról, teljesítőképességéről,

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

¹⁷ Uo.

nyersanyaghelyzetéről, s biztosítani kellett a zavartalan termelés anyagi és személyi feltételeit. A hadseregparancsnokságokhoz beosztott „Szip”-ek feladatául viszont az esetleges hadműveletek során elfoglalt területeken levő ipar- és bányatelepek szemrevételezését és azok termelésének megindítását szánták.

Külön részletes mellékletek foglalkoztak az ellenséges propaganda és kémtevékenység fajaival, módszerével és az ellenük való védekezéssel.

A kiadott „utasítás”-ban foglaltak végrehajtásának előkészületei megindultak. Azonban egy ilyen, a német fasiszta hadigazdaság módszereit követő, a katonai vezetésnek egyelőre mozgósítás esetén döntő beavatkozást biztosító, de tendenciájában további diktatórikus intézkedések irányában mutató tervezet meglehetősen idegen volt az uralgó osztály túlzott jobbratulódást és rendeleti kormányzást ellenző csoportjai, valamint a pénz és ipari tőke előtt. Ez ismert volt a vezérkar előtt, amely a teljes és azonnali katonásításban és bizonyos üzemek állami kezelésbe vételében látta volna az ipar hathatós mozgósításának eszközét, de az adott politikai szituációban kompromisszumra kényszerült. Nem kétséges azonban, hogy Rátz Jenő vezérkari főnök — később honvédelmi miniszter — és munkatársai a kormánypolitika jobbratulódásában reménykedtek és ettől várták a megfelelő kormányzati intézkedéseket, és a honvédelmi törvény megalkotását, amely lehetővé teszi a tervezett intézkedések maradéktalan végrehajtását. Jól tükrözi a katonai vezetés ebbeli véleményét az a vita is, amely az Iparügyi Minisztérium XVII. osztálya által 1938. március 17-én összehívott értekezleten az ipar mozgósításának módjáról kibontakozott. A cél az — olvasható az értekezlet jegyzőkönyvében —, hogy a katonák, a VKF képviselőjének javaslatára a polgári partnerek teljes kizárásával, még egyszer megvitassák a hadiüzemek és alkalmazottaik igénybevételének módját, s egységesítsék álláspontjukat.

A kérdés — bár ekkor az „Fr. 5.” számú „utasítás” már állástfoglalt — azt volt, hogy mozgósításkor a hadiüzemek alkalmazottait katonásítsák-e, vagy csak személyes szolgálatra vegyék igénybe. A jelenlevők a katonásítás előnyeit és hátrányait mérlegelve a HM 1. b. osztály képviselőjének véleményével szemben abban állapodtak meg, hogy a személyes igénybevétel mellett döntenek. A katonásítás — a katonai rendfokozat szerinti alárendeltség, kincstári illetmény stb. — nagy megrázkódtatást és teljesítménycsökkenést okoz az üzemekben, ami jelen körülmények között kiküszöbölhetetlen. A VKF részéről jelenlevő Makay Ferenc százados kifejtette, hogy a kialakult és lefektetett „rendszer fenn kell tartani, melynél jobbat jelen helyzetben úgysem lehet találni”, ami azonban nem jelenti, hogy ezzel meg lehet elégedni. „Nálunk a béke és háborús állapot lényegesen eltér egymástól” — mondotta —, így a mozgósítás mindenképpen megrázkódtatást okoz. Éppen ezért a fennálló lehetetlen viszonyokat kell megváltoztatni, és a helyes megoldáshoz átalakítani. „Megoldás csak egy van: a béke és háborús állapotnak lényegében azonosnak kell lennie. A szervezet, a felügyelet, a gazdasági és fegyelmi ellenőrzés ugyanaz

legyen. Minden üzemnek meg legyen a szakmunkás stb. stoka. Lényegében tehát másról ne legyen szó, mint klgs. esetben a munkástömegek létszámának emeléséről.”¹⁸ Félreértések elkerülésére szükségesnek tartotta hangsúlyozni: „Ez magyarul azt jelenti, hogy már békeben meg kell teremteni a tervgazdálkodást és meg kell szervezni a munkáshadsereget. Enélkül megrázkódtatás nem kerülhető el, sima átmenet, a mi kis iparunk racionális kihasználása és folyamatos termelése lehetetlen. A munkáshadsereg megszervezésével együtt kell járnia a pontos nyilvántartásnak, a munkások nevelésének, kiképzésének és nagyobb béke megrendelések kapcsán az üzemek próbamozgósításának. Egyedül ez alkalmas a teljesítmények megbízható megállapítására, amire ma senki sem tud határozott választ adni.”¹⁹

Ehhez az „előtanulmányokat” a kiadásra kerülő utasítás szellemében, azok végrehajtása során azonnal meg kell kezdeni — határozta meg Makay százados a továbbmunkálkodás irányát.

A hadiüzemek fr-kor való állami kisajátításának kérdésében is a már megjelent „utasítás” mellett foglaltak állást. A teljes államosítás milliárdokba kerülne, a tervgazdálkodás bevezetésével az állami ellenőrzés és irányítás úgysis érvényesül.

Az „utasítás”-ok egyelőre csak a honvédség mozgósításakor bírtak kötelező erővel. Felmerült a kérdés, vajon az érintett üzemek a kiadásra kerülő „Huba I.” megrendelések kapcsán is mozgósíthatók-e.

A vezérkar az 1931. XXVI. és az ennek hatályát meghosszabbító 1937. XV. tc-re hivatkozott, amely messzemenő felhatalmazást adott a kormánynak, hogy rendeleti úton hozzon a gazdasági életet érintő, egyébként a törvényhozás hatáskörébe tartozó intézkedéseket. Ez az érvényben levő felhatalmazás addig is, amíg a szükséges törvények megszületnek, megadja az alapot a megfelelő intézkedések megtételére.

Nagy reményeket táplált a katonai vezetés a márciusban tárcanélküli közgazdasági miniszterré lett Imrédy Béla tevékenységét illetően. Paradox módon, ugyanakkor, amikor Bethlen és csoportja, de nyugati, elsősorban angol körök is a jobbratolódás lefékezését, az ország gazdasági helyzetének további stabilizálását várták Imrédytól, s benne látták Darányi Kálmán lehetséges utódját a miniszterelnöki székben, Rátz Jenő vezérkari főnök és a köré csoportosuló katonatiszti csoport is tőle, a milliárdos program atyjától várta — nem is alap nélkül — törekvéseik támogatását, a politikai és gazdasági élet további jobbratolódását. Úgy látszik, Rátz jobban ismerte elvbarátjának a hatalom megragadására irányuló ambícióit és — ekkor még nyilvánosan ki nem mondott — elképzeléseit egy centralizálásra törekvő és dinamikus jobboldali politikáról, amely egybeesett a katonai körök elképzeléseivel, s Imrédy hatalomra jutása esetén reményt nyújtott azok megvalósítására.

Imrédy és Rátz közötti személyes megbeszélésen nyugodott az az átirat is, amit 1938. április 8-án küldött meg Bornemissza Géza iparügyi miniszter Imrédynek, a beruházási programmal kapcsolatos és a

¹⁸ HL. VKF. Eln. 1. — 1938/2238. sz.

¹⁹ Uo.

honvédelmi miniszterrel „egyeztetett” javaslatairól, s kérte a közgazdasági minisztert, tegye azt „bölcс megfontolás tárgyává”.²⁰ Ami a honvédelmi miniszterrel való közös hangot illeti, ennek kialakítása nem okozott gondot, mivel az átiratot az Iparügyi Minisztérium XVII. katonai osztálya készítette, teljes egészében annak elképzeléseit tartalmazta, s Bornemisszának csak az „egyetértését” kifejező aláírás maradt. Felhívta Imrédy figyelmét, hogy a beruházási program keretében megrendelésre kerülő hadianyagok legyártásával párhuzamosan sürgősen meg kell tenni azokat az intézkedéseket és anyagi előkészületeket is, amelyek háború esetén a hadianyag-utánpótlás biztosításához feltétlenül szükségesek. Ezért a beruházás megvalósítását már az ipar egy részének próbamozgósításával kell összekapcsolni, mert „csak ilyen módon tudjuk pontosan megállapítani a háborús termelés követelményeivel szemben fennálló s már az eddigi vizsgálatok alapján is igen nagyra becsülhető hiányosságokat és az ezek kiküszöböléséhez szükséges munkálatokat”.²¹ A legsürgősebb — megfelelő intézkedések, ha szükséges jogszabályok útján is végrehajtandó — feladatokat a következőkben látták az átirat készítői: be kell vezetni a szigorú ár-megállapítást, illetve árellenőrzést, s a hadianyagok árát a vállalat bevonásával, „csak a tényleges kockázat mértékével indokolt és ennél fogva korlátozott polgári haszon” beszámításával, hivatalosan kell megállapítani, meghagyva az utólagos árkorrekció jogát is; s ugyanakkor a beruházási program során foglalkoztatott üzemeket azonnal állami ellenőrzés alá kell vonni az „üzletvitel, műszaki végrehajtás, termelési költségek alakulása szempontjából”, sőt biztosítani kell az államnak azt a jogát is, hogy azt az üzemet, amely a beruházási program során kötelezettségei teljesítése alól kivonja magát, vagy elmarad, ideiglenesen teljes állami vezetés alá vehesse. Amennyiben erre egy-két üzemnél sor kerülne, kívánatos és jó alkalom lenne a háború esetén előreláthatóan általánosan alkalmazásra kerülő eljárásnak a tanulmányozására — jegyezte meg Bornemissza —, ugyanis „iparunk aránylagos csekély teljesítőképessége mellett a rendkívüli nagy háborús utánpótlási szükséglet kielégítése más módon nem biztosítható”.²² A szükséges kül- és belföldi nyersanyagok beszerzését, forgalmát, különleges esetre való gyűjtését és tárolását is azonnal biztosítani kell, hogy adott esetben még átmeneti hiány se álljon be. A vállalatokat kötelezni kell készletek gyűjtésére. Ezt oly mértékig kell fejleszteni, hogy a hadianyag háborús utánpótlásának „elvileg teljes nyersanyagszükséglete biztosítva legyen a hadviselés előrelátható egész időtartamára”.²³

Foglalkozott az előterjesztés a szakmunkás-utánpótlás problémájával is. A nagy hadianyaggyárak — a beruházási program során foglalkoztatottakon felül — bizonyos számú tartalék szakmunkást képezzenek ki az esetleges fokozott háborús termelés szükségleteinek kielégítésére.

²⁰ HL. VKF. Eln. 1. — 1938/2382.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Uo.

A munkások bérét pedig kormányintézkedéssel maximálni kell, s elégedetlenség s „sztrájk veszély esetén a kérdéses üzem személyzetét katonai fegyelem alá helyezve, a munka folytatására kell kötelezni”.²⁴

A fenti intézkedések végrehajthatóságának alapvető előfeltétele volt: a kormány tegye lehetővé az iparügyi és honvédelmi miniszternek, hogy „megfelelő befolyást” tudjanak gyakorolni a vállalatokra.

Imrédyben, mint közgazdasági miniszterben — de méginkább mint a májusban hivatalba lépő kormány fejében — nem is csalódtak a benne bízók. A „megfelelő befolyás” és az ezt követő intézkedések nem maradtak el. A miniszterelnök azonnal hozzáfogott hatalmi elképzeléseinek végrehajtásához. Ebben maga mögött tudhatta a honvédség vezetőit.

A közgazdasági miniszter március 26-án tájékoztatta a kormányt az általa előkészített beruházási törvény tervezetéről. Ugyanakkor előterjesztést is tett egy, a Kfcsf., Iparügyi Minisztérium államtitkárai, valamint az árkormánybiztosból álló koordinációs bizottságra, melynek feladata a beruházási program katonai rendelkezéseinek beillesztése a gazdasági életbe.²⁵ A javasolt bizottság áprilisban létre is jött azzal a változással, hogy a katonai vonal a III. csoportfőnök részvételével megerősödött.

Ugyancsak áprilisban alakult meg egy Tárcaközi Bizottság is azzal a céllal, hogy a beruházási program kapcsán az egyes minisztériumok között az összhangot biztosítsa.²⁶

Imrédy Béla volt a létrehozója az árkormánybiztosi intézménynek (ÁKB) is, amit szintén még áprilisban az 1937. XV. tc. adta felhatalmazás alapján állított fel a kormány, s rendelt a közgazdasági miniszter felügyelete alá. Az árkormánybiztost — Laky Dezső egyetemi tanárt — az árak alakítására és ellenőrzésére és a vállalatok ügymenetébe való betekintésre is kiterjedő széles körű jogokkal ruházták fel. A törvény szerint minden hadiipari megrendelést 8 napon belül az árkormánybiztosnak kellett előterjeszteni felülvizsgálat és jóváhagyás végett.²⁷ Jellemző Imrédy és az árkormánybiztosság kapcsolatára, hogy miniszterelnöki kinevezése után néhány nappal — már május 20-án — az intézményt a saját felügyelete alá rendelte.²⁸

Addig is, amíg a kormánynak széles körű felhatalmazást biztosító honvédelmi törvény előkészítésére és életbe léptetésére sor kerülhetett — még a beruházási törvény elfogadása előtt —, Imrédy az országgyűléssel nagy gyorsasággal elfogadtatta az 1938. XV. tc-t, amely 1939. június 30-ig ismét meghosszabbította a kormány felhatalmazását a gazdasági életben szükséges intézkedések megtételére, kiterjesztve azt a termelés folytonosságának biztosítását célzó intézkedések megtételére is.²⁹

²⁴ Uo.

²⁵ OL. Mt. jkv. — 1938. március 26.

²⁶ HL. VKF. Eln. I. — 1938/2447. sz.

²⁷ Budapesti Közlöny (továbbiakban BK), (81. sz.) 1938. április 10 és május 6-i száma; 2220/ME 1938; 2930/ME 1938.

²⁸ BK. 1938. május 22. 3330/ME. 1938.

²⁹ Országos Törvénytár, 1938. XV. tc.

Közben a Honvédelmi Minisztériumban sem tétlenkedtek, s a III. csoportfőnök 1938. április 23-án egy újabb, a hadiipar teljes katonai felügyeletét ellátó csúciszerv, a Magyar Királyi Hadiipari Felügyelőség (HIFE) létrehozására tett előterjesztést. Ennek a HM és Iparügyi Minisztérium alárendeltségében levő szervnek minden hadiüzemre kiterjedő feladataul a honvédelmi rendelkezések műszaki és gazdasági ellenőrzését, a hadianyag-külkereskedelem véleményezését, az üzemozgosítás előkészítésének ellenőrzését és nem utolsósorban a kém- és szabotázs elhárítás vezetését szánták. A HIFE szervezetének részletes kidolgozásával az Iparügyi Minisztérium XVII. osztályát és a HTI-t kívánták megbízni. Ugyanakkor — mint felesleges intézményt — a Hagyvig* megszüntetését javasolták.³⁰ Ez a csúciszerv azonban egyelőre nem jött létre. A HM úgy döntött, hogy csak háború esetén állítja fel, mivel az Iparügyi Minisztérium egyre terebélyesedő XVII. osztálya ezt a feladatot békében ilyen áttétel nélkül is ellátja.

E részintézkedések közepette a kormány siettetette a honvédelmi törvény előkészítését. Rácz Jenő, az Imrédy-kormány honvédelmi minisztere augusztusban ismertette a Minisztertanács előtt a tervezetet, amely — mint mondotta — „mivel hazánk jelenlegi helyzetét akár nemzetközi, akár országos viszonylatban vizsgálva feltétlenül számolnunk kell a háború lehetőségeivel”, az „összes részintézkedéseket összefoglalva módot és lehetőséget nyújt arra, hogy az országnak háború esetén a legteljesebb erő kifejtést biztosítsa”.³¹

Mint az eddig elmondottakból kitűnik, a Darányi-, majd az Imrédy-kormány szabad kezet kapott a törvényhozástól a fegyverkezés érdekében teendő intézkedésekre. Ha Imrédy egyre nyilvánvalóbbá váló tekintélyuralmi politikája csakhamar ki is váltotta az uralkodó osztály egy részének ellenérzését — s a tőkésék nem is fogadták túlságos tetszéssel a katonák egyre növekvő hatalmát és beleszólását az ipar irányításába —, a területi revízióval és a hadsereg ennek érdekében történő felfegyverzésével az uralkodó osztály minden csoportja egyetértett, s ez ha nem is zökkenésmentesen, de szabad utat nyitott a hadsereg törekvéseinek.

Ilyen előkészítés után, 1938 májusában a törvényhozás két háza elfogadta az 1938. XX. tc-t, az egymilliárdos beruházási programot.³²

Csakhamar, még a beruházási törvény elfogadása előtt megtörtént a hadfelszerelési program első megrendeléseinek kiadása is. A gyártás megkezdése, majd a gyártás intenzitásának növelése az időközben kiéleződő külpolitikai helyzet következtében nem tűrt halasztást, a jelentkező technikai kérdések azonban hátráltatták a munka megindítását, s nem kis nehézségek elé állították mind a katonai, mind az ipari vezetést.

A hadsereg szervezése és felfegyverzése mindenkori függvénye az

* A „Hagyvig”ra, mint a magyar hadianyaggyártás fedőszervére a nyílt fegyverkezés bevezetése után nem volt szükség, ezért a HM 1939 szeptemberében megszüntette, ugyanakkor, mint a HM és az ipari üzemek közötti hitelműveleteket lebonyolító önálló kereskedelmi céget fenntartották mindaddig, amíg a HM keretén belül egy, az említett hitelműveletekkel foglalkozó osztály létre nem jön.

³⁰ HL. VKF. Eln. I. — 1938/2422.

³¹ OL. Mt. jkv. 1938. augusztus 10.

³² Országos Törvénytár, 1938. XX. tc.

állam gazdasági teljesítőképességének. A rendelkezésre álló előerők-
ből csak annyit lehet igénybe venni, amennyit a gazdaság teljesítő-
képessége elbír, azaz többé-kevésbé korszerű fegyverzettel és felszere-
léssel tud ellátni, illetve a háború folyamán utánpótlását folyamatosan
biztosítani képes. Ezt a tény nagymértékben kihat a hadsereg szerve-
zetére, felépítésére. Az ipar fejlettsége határozza meg, milyen mérték-
ben képes a hadseregvezetés kifejleszteni hadseregét, s főként légiere-
jét, páncélos és gépkocsizó alakulatait.³³ Gazdaságilag oly gyenge és
modern fegyverzet kifejlesztésének követelményeihez mérten kis ka-
pacitású nehéziparral rendelkező állam számára mint a harmincas évek
Magyarországa, különösen elgondolkodtatóak voltak ezek a tényezők.

A hadsereg vezetőinek tehát elsősorban összhangba kellett volna
hozni a hadrendfejlesztés kívánalmait az adott gazdasági és ipari le-
hetőségekkel. Ehhez azonban tisztában kellett volna lenni a magyar
ipar jelenlegi teljesítőképességével és az iparfejlesztés lehetőségeivel.
Erről azonban csak felületes elképzelései voltak a vezérkarnak, s ennél-
fogva a tervezett hadrend anyagi-technikai kiépítése végtelenül bizony-
talan alapokon nyugodott.

Ugyan már 1937-ben kérdőívvel felmérték, hogy a hadianyaggyár-
tásban szóba jövő üzemek milyen gyártási feladatok végrehajtására
képesek, azonban ez nem bizonyult elégségesnek. A WM — amely
ekkor a hadianyaggyártás oroszánrészét vállalta³⁴ — a gyártási fel-
adatokat tartalmazó kérdőívre adott válaszából kitűnik, hogy a gyár
jelen kapacitása mellett a kapott 118 tétel közül csak 84-et (71 száza-
lék) képes kívánság szerint gyártani; 13 tételt (11 százalék) teljes
mennyiségben, de határidő módosítással, 3 tételt (2,5 százalék) csak
részben tud szállítani: s végül 15 tételt (13 százalék) különböző okok
miatt nem tud vállalni.³⁵ Hogy e tételek milyen cikkeknek rejtenek ma-
gukban, sajnos nem áll rendelkezésre. Hasonlóképpen azok a felméré-
sek sem, amelyek a többi, szóba jövő eddig a hadfelszerelési iparban
kevésbé foglalkoztatott hadiüzemben készültek. Az mindenesetre meg-
állapítható, hogy a „Huba I.” cikklisztájának elkészítése és az első
megrendelések kiadásakor azonnal nyilvánvalóvá vált, hogy az érin-
tett üzemek adott kapacitásukkal a kívánalmaknak többnyire sem
technikai, sem mennyiségi tekintetben nem tudtak megfelelni. Sürgősen
kapacitás-emelésre és a technikai eszközök felújítására volt szükség.
Megállapították többek között, hogy a lövegüzem teljesítményét 2 1/4-
szeresére kell emelni, hogy az ekkor tervbe vett kb. 500 löveget há-
rom év alatt legyárthassa. Bővíteni kell a MÁVAG diósgyőri löveg-
üzemét, vagy pedig új üzemet létrehozni.³⁶

A gépjármű-szükséglet legyártását a MÁVAG és a Győri Vagongyár
nem tudták egyedül vállalni.³⁷

³³ Seregdy Sándor: Korszerű hadseregszervezés, 1938. 42. o.

³⁴ HL. HM. Eln. 3. a. — 1938/445. bbk. — A Weiss M. Acél és Fémű, valamint Repülő-
gép és Motorgyár a HM-mel 1931-ben egyezményt kötött, miszerint a honvédségi repülő és
gépjármű szükségletét a gyártól szerzi be. A WM 1938. június 15-én lemondott előjogáról.
Ellenszolgáltatásként a HM kb. 80—90 millió megrendelést helyezett kilátásba.

³⁵ OL. WM. iratok, Z 402/96.

³⁶ A kérdéssel kapcsolatosan lásd a szerzőnek a *Hadtörténelmi Közlemények* 1972.
évi 4. számában a tüzérség fejlesztésével foglalkozó tanulmányát.

³⁷ HL. VKF. Eln. 1. — 1938/2278. sz.

A lőpor- és robbanóanyag-szükségletet is a lőporüzem csak maximális kapacitásemelést tudta vállalni. A lőszer-szükségletet a három lőszergyár nem tudta kielégíteni. Napi teljesítményük csak 12 ezer volt a 32 000 db-os követelménnyel szemben. A HM és az Iparügyi Minisztérium azonnal javasolta egy új, megfelelő gépekkel felszerelt lőszerüzem felállítását.³⁸

Az előzetes felmérések természetesen csak felületesek lehettek, jó néhány fontos technikai kérdésre nem terjedhettek ki, már csak azért sem, mert — mint ezt Győrffy-Bengyel Sándor tábornok, anyagi csoportfőnök 1938. április 15-én megállapítani kényszerült — a rendszeresítésre kerülő anyagok típusai, illetve azok licencei még többnyire csak a beszerzés, jó esetben a csapatpróba állapotában voltak.³⁹ Elsősorban vonatkozott ez a gyártási technika és nyersanyag szempontjából legtöbb gondoskodást igénylő páncélos, gépjármű, löveg és repülő típusokra. Ahhoz, hogy az ilyen eszközök gyártásában szinte teljesen járatlan magyar ipar teljesítőképessége felmérhető legyen, már jóval a hadfelszerelési program megindulása előtt rendelkezésre kellett volna álljon ezen eszközök licence, pontos technikai leírása, nyersanyagigénye, s a gyártandó mennyiség. Így fel lehetett volna mérni, hogy melyik üzem és mennyi idő alatt tud felkészülni, képesek-e önállóan, avagy más üzemekkel kooperálva a gyártásra, mikorra tudják legyártani a kívánt mennyiséget. Így fény derült volna a szükséges kapacitás-emelések mértékére is. Különösen aláhúzták ezt a hadvezetés autarchiás törekvései. Mindez azonban elmaradt, illetve sikertelen kísérletekbe fulladt az 1938 előtti időszakban. Így aztán a beruházási program megindulása után elsősorban a már korábban is gyártott anyagok megrendelésére kerülhetett sor, s csak menet közben, késéssel vált lehetővé a fenti, nagyobb technikai felkészültséget igénylő eszközök megrendelése és gyártásuk beindítása. Fokozta a nehézségeket, hogy — mivel ezen eszközök az egyre nagyobb késedelem következtében gyors gyártást igényeltek, s ugyanakkor a megrendelés időpontja bizonytalan volt — a hadvezetés igyekezett rábírní az ipart a kapacitás emelésére, hogy a munka megindulásakor felkészült legyen és be tudja hozni a gyártásban bekövetkezett lemaradást.

Nagy hiányossága volt az előkészületeknek, hogy nem számolhattott a szükséges nyersanyagok előrelátható mennyiségével sem. A beszerzésekről és tárolási kötelezettségről hangoztatott elképzelések ilyen formán konkrét mennyiségekben nem voltak meghatározhatóak. Úgy-szintén egyelőre fikció maradt a tartalék munkásgárda kiképzésének követelménye is.

A hadvezetés hibát követett el, amikor — voluntarista módon — nem értékelte reálisan a magyar ipar, ezen belül is elsősorban a fém- és gépipar technikai állapotát, képességét a bonyolult feladatokhoz való rövid idő alatti alkalmazkodásra. Az adott helyzetben nem lehetett adminisztratív eszközökkel egyik napról a másikra változtatni. Egyszerűen nem vették figyelembe, hogy iparunk technikai fejlettsége el-

³⁸ Uo.

³⁹ HL. VKF. Eln. 1. — 1938/2397.

maradott, modern, automata munkagépekben szegény, technológiája a modern hadiüzemeknek a kor megkívánta szintje alatt van. Mindez együtt járt az alacsony munkaszervezéssel, a korszerű gépiert olcsó és szakképzetlen munkaerővel igyekeztek pótolni.⁴⁰

A Honvédelmi Minisztérium 1938 májusától egymás után adta ki a megrendeléseket, arra törekedve, hogy lehetőleg előleg nélkül, nem végleges áron fogadtassa el azokat a vállalatokkal, lehetőséget biztosítva az árkormánybiztosnak, hogy felülvizsgálja az árkalkulációt, és gyártás közben lefaragjon az árakból. Ez érzékenyen érintette a vállalatokat, annál is inkább, mert ha a határidőket be akarták tartani, az anyagbeszerzéseken kívül kisebb-nagyobb kapacitás-bővítésekre, új gépek beszerzésére kényszerültek, ami elsősorban a kis- és középüzemeknél a rendelkezésre álló forgótőke maximális befektetését igényelte. Ez vitákat és nem kis ellenállást váltott ki az érintett vállalatok részéről.

A Geszti György Olaj és Műszaki Rt. pl. 15 816 P-s megrendelést kapott nem végleges áron, amit elfogadhatatlannak tartott. „Vállaljuk a hosszú szállítási határidővel járó jelentékeny anyagi kockázatot. A minimális haszonra való tekintettel azonban nem fogadjuk el nb. megrendelésükben foglalt ama kikötést, hogy az egységárak nem véglegesek és t. Cím részéről egyoldalúlag megváltoztathatók. Az ajánlat megtevésekor nem volt erről szó, hogy a szállítás megosztva 9 hónapra fog kitolódni és nem tudhattuk azt, hogy számláink csak 30 nappal a szállítási határidő után kerülnek kifizetésre, noha esetleg a szállítást sokkal előbb fogjuk lebonyolítani. Kérjük a végleges ár elfogadását” — írták 1938. június 10-én kelt levelükben.⁴¹

A Präcizios Szerszám és Gépgyár RT is hasonlóképpen azzal a kéressel fordult a HM-hez, hogy 600 656 P értékben kapott „megrendelésben megadott árak ne irányárak, hanem végleges árak legyenek”. Kérésüket nagyteljesítményű modern gépekkel felszerelt új, kétemeletes műhely építésével indokolták, ami 500 000 P befektetést igényelt. „A kapacitás emelése eddig olyan megterhelést jelentett részünkre, hogy nb. megrendeléseik teljesítését a versenytárgyaláson kialakult, valamint utólagosan lealkudott nyomott árak és a munkabérek állandó emelkedése mellett nyugodt lelkiismerettel csak úgy vállalhatjuk, ha gyárunk... a szállítás teljes értékének a közszállítási szabályzatban előírt feltételek mellett, a szállítás megtörténte után a legrövidebb időn belül birtokába jut” — írták, és arra kérték a HM-et, hogy befektetéseikre való tekintettel a megrendelés 30 százalékát előlegként folyósítsa.⁴²

Nem térhetett ki a HM — bár igyekezett minimálisra csökkenteni — az előlegek folyósítása elől. A külpolitikai helyzet alakulása folytán bekövetkező sűrítés és határidő-rövidítések a kapacitás emelését sürgették. A gyárak, mint ez várható volt, előlegek, hitelek folyósítását követelték. Chorin Ferenc, a GYOSZ júniusi közgyűlésén mondott be-

⁴⁰ A magyar ipari termelés számszerű fő mutatóit mellőzzük, mivel a kifejtettek közül kiténik, azok összevetése a hadiipar megkövetelte mennyiségi igényekkel nem lehetséges.

⁴¹ HL. Eln. 3/a. — 1938/24 613.

⁴² HL. Eln. 3/a. — 1938/25 320.

szédében már sötét színekkel festette az ipar helyzetét, és intézkedéseket kért az ipart rentabilitásában is veszélyeztető terhek kivédésére, „mert az ipar nem rendelkezik tőkefeleslegek felett, hanem ezek a feleslegek, ha voltak a múltban, s ha — amiben kételkedem — keletkeznének a jövőben, be lettek építve a gyárakba, falakba, s új gépekbe”.⁴³ A Pénzügyminisztérium hiteleket bocsátott a vállalatok rendelkezésére, a megnövekedett termelés azonban így is akadozott. Az üzemek tömegesen kérték a határidő-módosításokat, mert a szükséges anyagokat és félgyártmányokat szállítási és koordinációs nehézségek miatt nem kapták meg idejében. Az anyagbeszerzés pedig ekkor még nem ütközött akadályokba, a behozatal a nyugati és tengerentúli országokból rohamosan nőtt. Az Iparügyi Minisztérium szeptember 28-i tájékoztatója szerint egy havi nyersanyagkészlet általában mindenképp biztosítva van. A második havi pedig már megrendelve és útban van. Egyedül kész bőrben mutatkozott már ekkor is hiány, ami a megrendelések szállítási határidejét kitolta. A gyártási helyzet a lőszerellátás kivételével általában megfelelt.⁴⁴

Az ipar foglalkoztatottsága 1938 nyaratól nagyarányú növekedést mutatott, bár ez az iparágak között nem alakult egyenletesen. Elsősorban a vas- és fémiparban, valamint a vegyi- és textiliparban mutatkozott a fellendülés. Itt „A legutóbbi hetekben kiadott honvédelmi rendelkezések annyira igénybevétték a gyárak termelőképességét, hogy egyes üzemeknél műszaki személyzethiány mutatkozik” — tájékoztatta Bornemissza Géza iparügyi miniszter a Minisztertanácsot augusztus 12-én az ipar helyzetéről.⁴⁵ Több nagyüzem modernizálta berendezéseit. Így a diósgyőri és ózdi hengermű felújította megleghengerművét. A MÁVAG új olvasztót helyezett üzembe. A géppark kihasználása a legnagyobb hadiüzemekben teljes. Ezzel szemben az építőiparban, valamint a szükségleti cikkek gyártó iparban — pl. a fűrés- és bútoripar — a termelés csökkenése és még munkanélküliség tapasztalható. A textiliparban is a gyapjú és lenipar kivételével folytatódott a termelés csökkenése. A papíripar kapacitásának 30—40 százaléka kihasználatlan.

Az árkormánybiztos működését eddig ért bírálatokra utalva Bornemissza kívánatosnak tartotta, „ha működése csupán a stabil árszint biztosítására szorítkozna és nem ambicionálná az azon túlmenő árleszállításokat is. A túlzottan erélyes ármegállapítások az ipart hovatovább arra fogják kényszeríteni — mondotta —, hogy a minőségi követelmények tekintetében a minimumra törekedjenek, ami a minőség javulásánál megindult folyamatot visszavetheti”.⁴⁶

A fegyverkezés ütemének 1938 őszén bekövetkezett gyorsulása, valamint a harckocsi és gépjármű program megindulása újabb erőfeszítésekre ösztönözte az ipart. A tőkének ezek az „erőn felül” vállalt beruházásai azonban nyugtalanítóan hatottak. A tőkések nem látták biztosí-

⁴³ Magyar Gyáripar, 1938. 6. szám. 6. o.

⁴⁴ HL. VKF. Eln. 1. — 1938/3216.

⁴⁵ Ol. Mt. jkv. 1938. augusztus 12.

⁴⁶ Uo.

tottnak az emelt kapacitás kihasználását a „Huba I.” és „I. A” rende-
lések leszállítása után. A WM 1938. november 4-én aggodalmas hangú
levélben fordult az Iparügyi Minisztériumhoz: „A hadianyagok gyártá-
sát a HM az elmúlt hetekben oly rendkívüli mértékben kívánta meg-
gyorsítani, hogy a szóban forgó mennyiségek fokozott gyorsasággal
való elkészítése céljából az üzemi berendezések és létesítmények je-
lentékeny kibővítése vált szükségessé. Ezek a költséges beruházások a
jelenlegi háborús előkészületek befejezése után, tehát minden való-
színűség szerint már a közeljövőben értéktelenné fognak válni, mert
a HM rendes szükségleteit tevő cikkeknek normális határidő alatt való
legyártásához, a jelenleg is meglévő berendezéseink teljes mértékben
elegendők, a rendkívüli helyzettel kapcsolatos megrendelések határ-
ideje pedig egy esetben sem haladta meg az egyéves időtartamot”.⁴⁷
Ha a gyár aggodalma ekkor még túlzottnak látszott is, nem kétséges,
hogy a pénzügyi lehetőségek teljes kimerítése után előrevetítette ár-
nyékát a hanyatlás.⁴⁸

A gyárak beruházásai a katonai vezetés fokozódó nyomására azonban
még 1939-ben is erős emelkedést mutattak, mint ez az Iparügyi Mi-
nisztérium kimutatásából is kitűnik. A WM hadi jellegű beruházásai
például 1938-ban 6 197 000, míg 1939-ben 16 166 000 P-t tettek ki.⁴⁹
Hasonlóképpen komoly beruházásokat foganatosított ekkor a MÁVAG
és több nagyüzem is.

A tőkések és a katonai vezetés a hadiipari termelés várható vissza-
eséséből a kiutat elsősorban a hadiipari termelés további fokozásában
és ennek eredményeképpen a területszerző politikában látta. Surányi-
Unger Tivadar az ország 1938. évi tőkemérlegét vizsgálva a *Közgazda-
sági Szemlé*-ben kifejtette, hogy a katonai beruházások „közvetlenül
nem járulnak hozzá a tőke gyarapodásához”. . . „az anyagi termelés jö-
vőjét csak közvetve biztosíthatják”. . . „a jövő anyagi termelésének is
messzemenően szüksége lehet arra a hatalompolitikai alapvetésre,
amelynek elérésére jelenlegi honvédelmi beruházásaink irányulnak.
Annyi minden esetre bizonyos, hogy a közbenső hatalompolitikai és
gazdasági előfeltételek hosszú sorának kell még megvalósulni: honvé-
delmi beruházásainkat csupán ebben az esetben könnyelhetjük el tőke-
mérlegünkben is gyarapító tételként”.⁵⁰

Miközben a hadianyaggyártást a maximális teljesítőképesség eléré-
sére sarkallták, az 1938 őszi események következtében zavarok kelet-
keztek a termelésben. A csehszlovák—magyar viszony kieleződése kö-
vetkeztében az „állomány felemelést” anélkül hajtották végre, hogy
a rendkívüli (fr.) állapotot életbe léptették volna. Ez váratlanul érte
az ipar mozgósításának előkészítésével foglalkozó iparügyi és honvéd-
ségi szerveket. Mindaz, ami a már ismertetett utasításokban szerepelt,
még közel sem volt végrehajtható. Megkezdődött és folyamatban volt
a hadiüzemek kijelölése. Elsősorban a legnagyobb üzemek kerültek

⁴⁷ OL. WM. iratok, Z 402/96. csomó.

⁴⁸ A győri program és hadseregfejlesztés pénzügyi lebonyolításával kapcsolatosan lásd a szerzőnek a *Honvédelem* 1972. évi 6. számában (64. o.) megjelent tanulmányát.

⁴⁹ OL. WM. iratok, Z 402/96. csomó.

⁵⁰ *Közgazdasági Szemle*, 1939. 5—6. szám.

sorra, hiszen az első megrendeléseket ezek kapták. A „Huba I.” megrendelésekkel foglalkoztatott hadiüzemek jegyzékén, június 1-én még csak hat fő és kilenc alvállalkozó szerepelt.⁵¹ A program kiszélesedése és felgyorsulása következtében azonban a gyártásba egyre több üzemet bevontak, amelyek még szeptemberben nem szerepeltek a hadiüzemek jegyzékében. Ennélfogva a hadiüzemek munkásainak felmentése sem volt elintézve. De különben is a felmentések csak a különleges esetben „fr”-kor léptek életbe. Így a hadiüzemek munkásainak jelentős részét bevonultatták. A HM utólag már hiába adta ki a rendelkezést, miszerint az „A” és „B” hadiüzemek alkalmazottaira nézve életbe léptek a különleges esetre vonatkozó szabályok, már késő volt. Afelől kellett intézkedni, hogy a további behívásokat megakadályozzák, és a behívott szakmunkásokat leszereljék. Ez nem volt egyszerű dolog, mivel a határon felvonult csapatok arra való hivatkozással, hogy a behívások csak „fegyvergyakorlatra” történtek, ragaszkodtak embe-reikhez, s szinte minden bevonult leszerelését külön-külön kellett elintézni, ami végtelenül hosszadalmas volt. A helyzet, elsősorban a hadiüzemmé még nem nyilvánított üzemekben, aggasztóvá vált, s veszélyeztette a termelést. Ugyanakkor megindult a kérvények áradata is az Iparügyi Minisztérium felé, amelyekben kisebb-nagyobb üzemek kérték hadiüzemmé való nyilvánításukat. Elterjedt ugyanis a hír, hogy a hadiüzemek alkalmazottai fel lesznek mentve.⁵²

Hasonlóképpen megkésve — szeptember vége felé — jelentek meg a hadiüzemekben az „üzemi honvédelmi megbízottak”, azaz a katonai parancsnokok, valamint a vdd-oknál a szén- és iparügyi előadók. A kapcsolás teljes volt. „Megfelelő műszaki szakképzettséggel és hadiipari szakismerettel rendelkező tisztek hiányában szén- és iparügyi előadókul nem szakképzett, nyugállományú tiszteket kellett idegilenesen alkalmazni, ami csak kényszerű megoldás”, de „az üzemi honvédelmi megbízottak kiválasztásánál is legtöbb helyen mulasztások történtek” — írta a kialakult helyzetről az Iparügyi Minisztérium XVII. osztálya a HM-nek.⁵³ A sebtében összeszedett parancsnokok nagy része teljesen alkalmatlan volt megbízatásának ellátására, sőt egyes üzemek parancsnokát a saját alkalmazottak közül jelölték ki, ami „visszaélésekre” adott alkalmat.

Szeptember végén az üzemek zöme jelentette, hogy a termelés csökken, s nem tudnak időben eleget tenni vállalt kötelezettségeiknek. A behívások nyomán „végeredményben a honvédségre veszedelmes hátrányos helyzet állt elő. Nem volt valószínű ugyanis, hogy az ellenségeskedések megkezdése előtt, amikor csak pár évfolyam behívásáról volt még szó, éppen azokra a szakmunkásokra lett volna a honvédségnek szüksége, akik a harcoló csapatok hadianyagát gyártották”, annál is inkább, mert „az üzemi személyzet, amelyet különleges esetre fel kell menteni a harctéri szolgálat alól, kb. egy évfolyam létszámának felel meg”⁵⁴ — panaszkolta az Iparügyi Minisztérium a már eddig is idézett helyzetfelmérésében.

⁵¹ HL. HM. Eln. 3/a. — 1938/22 509.

⁵² HL. VKF. Eln. 1. 1939/3364. (VKF. Eln. 1. — 1938/3748.)

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo.

Ezen megpróbáltatások ráadásul az ipar jelentős részét, a hadiüzemi termelésre való átállás megrázkódtatásokkal teli stádiumában érték. Mint ismeretes, csak a legnagyobb üzemek egy része volt a korábbi időkben is hadi megrendelésekkel foglalkoztatva, így a fokozottabb haditermelésre való átállás csak ezekben nem okozott nagyobb problémát. A többség viszont, amely korábban úgynevezett „tangyártáson” nem esett át, a hadfelszerelések gyártásához szükséges szerszámokkal, gépekkel, idomszerekkel, és főként gyártási tapasztalatokkal nem rendelkezett, csak kb. háromhónapos átállási idő után tudta megkezdeni a termelést. Különösen nagy volt a hiány idomszerekben, mivel ezek gyártásával foglalkozó gyárak csekély teljesítőképességükkel nem voltak képesek ilyen nagy és hirtelen jelentkező igények kielégítésére. Különösen a lőszergyártás alkalmazkodott nehezen a megnövekedett követelményekhez.

A megnövekedett termelés fokozott nyersanyagigényekkel is együtt járt. A gyártásba újonnan bevont közép- és kisüzemek azonban főlős tőke hiányában csak a megrendelés vétele után, szinte egyidőben fogtak hozzá a beszerzéshez, ami az ellátásban torlódásokhoz vezetett. De tájékozatlanok voltak még a nagyobb üzemek is a beszerzendő anyagok mennyisége felől, hiszen sok esetben — teljes gyártási dokumentáció híján — nem tudtak előkalkulációt csinálni, s a beszerzendő anyagmennyiséget csak körülbelül tudták megállapítani. Így a nyersanyagokért folyó harcban, „aki kapja, marja elv uralkodott” a piacon, ami minden fontossági sorrend érvényesülését kizárta.

Bonyolította a helyzetet, hogy csakhamar — egyelőre időleges — zavarok álltak elő a külföldi nyersanyagszállításokban. A háborús feszültség azonnal érezte hatását. A meglevő nyersanyagtartalékokat az ipar fokozott foglalkoztatása következtében felhasználták. Sürgős és nagy mennyiségű, a felhalmozást is lehetővé tevő szállításokra volt szükség. Erről egyelőre nemigen lehetett szó, mivel 1938 őszén „a bőr- és textilanyagok, valamint a vas- és fém félgyártmányok behozatala a legsúlyosabb nehézségekbe ütközött, a legtöbb állam (főleg európai — D. L.) elzárkózott a kivitel elől, sőt sok állam még csak nem is felelt a felhívásokra.”⁵⁵ A nyersanyagok jórészét a tengerentúlról lehetett lekötöni, ahonnan viszont azok csak igen hosszú és előre alig meghatározható idő alatt érkeztek meg. Ilyen körülmények között 1938—39 telén nehéz volt nyersanyagtartalékok beszerzését és tárolását követelni az üzemektől.

*

Az 1938 őszén kialakult háborús helyzet tehát alaposan megrázta a magyar hadiipart. Az Iparügyi és Honvédelmi Minisztériumban nem késtek levonni a következtetést, hogy a zavarok oka elsősorban az iparumozgósítási munkálatok elkésést volta. Az Iparügyi Minisztérium XVII. osztálya 1939 februárjában értékelte a helyzetet és sürgős intézkedéseket követelt. A legfontosabb és a jövőben súrlódások elkerülése végett halasztást nem tűrő feladatként jelölték meg, hogy az ed-

⁵⁵ Uo.

dig csak mozgósításkor életbe lépő intézkedéseket békében is be kell vezetni. Javasolták, hogy a hadtesteknél működő szén- és iparügyi előadókat már a honvédség békeszervezetébe állítsák be, ami lehetővé tenné az ipari mozgósítás decentralizálását, s békében való előkészítését. A fontosabb hadiüzemeknél már békében működni kellene a katonai parancsnokságnak. A hadiüzemi parancsnokokat, valamint a szén- és iparügyi előadókat már „békében össze kellene gyűjteni egy külön erre a célra szervezett tanfolyamon, hogy ott a szolgálatukra vonatkozó hadelméleti és gyakorlati ismereteket elsajátítsák. A kiképzésük kiegészítéseképpen nagyon célszerű lenne, ha őket már békében kirendelnék időnként és esetenként az egyes hadiüzemekhez és bevonnák őket az ottani »fr.« előmunkálatokban való közreműködésbe... Ezt a célt főleg úgy lehetne elérni, hogy ha a hadiipar vagy annak egyes részei békében próbamozgósításokat hajtanának végre. Ezek a próbamozgósítások az üzemi katonai parancsnokok részére mintegy fegyvergyakorlatok lehetnének”.⁵⁶ Így elkerülhető lenne, hogy a bevonuló parancsnokok — mint ez előfordult — ne ismerjék az üzemet és feladataikat.

El kell kerülni a jövőben — vonták le a tanulságot —, hogy állományfelemelést „fr.” vagy „kháf.” nélkül hajtsanak végre. „Nyilvánvaló, hogy az ipar különleges előkészületeinek meg kell előznie a katonai különleges előkészületeket. Máskülönben ezek a kétségtelenül lassan gördülő ipari munkálatok nem fognak tudni lépést tartani a hadrakeit sereg személyi vonatkozású előkészületeivel”, ami teljes anarchiához vezet.⁵⁷ Ez még egyszer nem fordulhat elő. Úgyszintén az sem, hogy a mozgósítást a hadiüzemek és azok felmentendő alkalmazottainak pontos kijelölése ne előzze meg. A hadiüzemmé nyilvánítás joga pedig a jövőben kizárólag a termelési irányító Iparügyi Minisztérium XVII. osztályát, illetve az LHT⁵⁸ vezértitkárát illesse meg. Így lehetővé válik, hogy a hadiüzemmé nyilvánítást mindig a hadianyag-megrendelésekhez és „az adott iparpolitikai és honvédelmi helyzethez” igazítsák.

A legfőbb hiányosságként azonban a honvédelmi törvény hiányát jelölték meg. Az eddigi munkálatokat nagymértékben gátolta a megfelelő jogi alap hiánya — panaszkodtak az iparügy irányítói. Az eddig kiadott szükségrendeletek csak ideiglenesen feleltek meg, ezek megfelelő jogi alap nélkül nem sokat értek. A honvédelmi törvénynek kell lehetővé tenni az egyes tárcák hathatós együttműködését, mert eddig „minden tárgyalás legelső felvetődött problémája az volt, hogy kinek mi a hatásköre, mi a kötelessége, mihez van joga”.⁵⁹

A legmeglepőbb azonban, hogy nem tisztázódtak a hatáskörök az Iparügyi Minisztérium XVII. osztálya és a HM III. Csoportfőnökség, illetve annak alosztályai között sem. Az iparügyiek azért panaszkodtak a HM honvédelmi miniszternek, hogy a HM osztályok közvetlenül intézkedtek gyártási ügyekben. Önállóan gyűjtöttek adatokat a gyárak-

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ A Legfelső Honvédelmi Tanácsot már korábban létrehozták, de csak honvédelmi törvény emelte az intézményt törvényerőre és adott neki messzemenő jogokat.

⁵⁹ HL. VKF. Eln. 1. — 1939/3364.

ban, utasításokat adtak, megrendeléseket foganatosítottak — ami a gyárakat megzavarta és a „felső vezetéssel szembeni bizalmatlanságra vezetett.⁶⁰ Míg a HM illetékesei bejelentés nélkül léptek be az üzembe, addig a XVII. osztály munkatársai csak engedéllyel, nem is beszélve az Iparügyi Minisztérium többi munkatársáról, holott munkakörükből kifolyólag közvetlenebb kapcsolatot kellett volna tartaniuk az üzemekkel a HM-nél. Sokszor megtörtént, hogy a HM tilalmakra való hivatkozással még az anyaggyűjtés is nehézségekbe ütközött és bizalmasabb üzemrészekbe nem engedték be iparügyi munkatársait, ami nehezítette a munkát.

Mindez természetesen velejárája volt a katonai vezetés ama törekvésének, hogy az irányítást teljes egészében kezébe vegye és a maga szemszögéből nézve egyszerűsítse az ügymenetet. A XVII. osztály — de tulajdonképpen az osztály mögött várakozásteljes álláspontra helyezkedő egész iparügyi tárca — kérte a honvédelmi minisztert, hogy — mint erre a XVII. osztály felállításakor ígéretet tett — a jövőben hasson oda, hogy a HM osztályok legalább minden 10 000 pengőt meghaladó megrendelést, valamint intézkedéseiket a XVII. osztállyal közöljék és kérjék ki véleményét. Az Iparügyi Minisztérium legalább egy évvel előre kapjon tájékoztatást a tervezett honvédségi megrendelésekről, hogy ezeket időben, az üzemek tervszerű és egyenletes megterhelését biztosítva, a gyártási fontossági sorrend megállapításával, s a szükséges pénzeszközök, valamint nyersanyagok előteremtésével tudják kiadni.⁶¹

A katonai körök által régóta sürgetett és várt honvédelmi törvény 1939 márciusában megjelent, s megnyitotta az utat az ország gazdaságának militarizálása előtt.⁶² A gazdasági életben is törvényes alapot adott mindazon intézkedéseknek, amelyeket eddig különböző szükségintézkedésekkel juttattak többé-kevésbé érvényre. Kimondta a kötelező honvédelmi munkakötelezettséget, amit mindenki ott köteles teljesíteni, ahol dolgozik. Ezzel az iparban foglalkoztatottak kötelezhetőkké váltak, hogy munkaviszonyukban megmaradjanak. [90. §. (1).] Felhatalmazta a minisztériumokat, hogy a megalakult Országos Ipari Tanács (OIT) javaslatára és a Legfelső Honvédelmi Tanács (LHT) irányelveinek figyelembevételével kötelezzék az üzemeket a hadianyagok gyártására, illetve felkészülésre. [107. §. (1) bek.] Ezek értelmében — béke körülmények között is — kötelezték a vállalatokat, hogy termelési kapacitásukat és lehetőségeiket felmérve részletes haditermelési tervet dolgozzanak ki; technikai berendezéseiket ennek megfelelően készítsék elő; tartsanak raktáron megfelelő kész és félgyártmányokat, illetve nyersanyagokat, gépi berendezéseket; végezzenek kísérleteket megfelelő póanyagokkal; az esetleges üzembővítéseket a haditermelés igényeinek figyelembevételével végezzék; gondoskodjanak megfelelő „erkölcsi és nemzeti szempontból megbízható” és szakmunkás gárdáról.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Uo.

⁶² Magyar Törvénytár, 1939. II. tc.

[108. §. (1—9.) bek.]. E követelmények elmulasztása esetén a gyárak kisajátíthatókká váltak. [107. §. (1) bek.]

A katonai vezetés számára a leglényegesebb lépést az eddigiekkel szemben az jelentette, hogy az eddig elvileg csak mozgósítás esetén életbe lépő iparmozgósítási intézkedések ezután a kivételes hatalom életbe léptetésekor (141. §), sőt ezen túlmenően az illetékes miniszter javaslatára bármikor, békében is életbe léptethetőkké váltak.

A honvédelmi törvényt az Imrédy-kormány készítette elő, de már a Teleki-kormány fogadtatta el. Az új miniszterelnök Imrédynek a fasizálódás irányában nagy léptekkel haladó politikáját volt hivatva mérsékelni és visszafogni mind a bel-, mind pedig külpolitikai téren. Nem célja a dolgozatnak Teleki ez irányú lépéseinek taglalása, csupán annak megállapítására szorítkozunk, hogy bár látta a veszélyt, s voltak ilyen irányú törekvései, nem tudta megakadályozni az Imrédy alatt zöld utat kapott s Horthy által továbbra is támogatott katonai vezetés törekvéseit sem politikai, sem gazdasági téren. Ez csakhamar nézeteltérésre vezetett közte és a katonák, elsősorban a vezérkar 1938 novemberében hivatalba lépő új főnöke, Werth Henrik között. Werth szélsőséges németbarát, a katonai érdekeknek gondolkodás nélkül mindent alárendelő, ellentmondást nem tűrő vezetése tovább folytatta az Imrédy és Rátz által megkezdett utat. Teleki belpolitikai téren felvehette a harcot Imrédy demagógiájával, de tehetetlen volt a hadsereg kiépítéséről és ütőképességének növeléséről, annak erejéről a közvélemény számára megtévesztő képet adó propagandával szemben, ami korlátlan lehetőséget kapott a sajtóban. Ezt alátámasztotta a csúcspontja felé közeledő hadikonjunktúra is. Ekkor, 1939 nyarán az ipari termelés volumene 22 százalékkal nagyobb volt, mint egy évvel előtte, s a foglalkoztatottak száma 769 000 fővel csúcspontot ért el.⁶³

A termelés hatásának tovább gyűrűződése folytán ekkor már a könnyű- és fogyasztási iparban, sőt a mezőgazdaságban is érezhető volt a konjunktúra hatása.

A hadsereg 1939 nyarán még további kapacitás-emelést követelt az ipartól egyrészt, hogy a fokozódó készülődés jegyében a hadsereg mielőbb megkapja felszerelési cikkeit, másrészt háború esetén az ipar felkészült legyen az utánpótlás zökkenőmentes biztosítására. Bár a tavaszi feszültség múltával a katonai parancsnokokat az üzemből visszahívták, s ennél fogva a hadsereg közvetlen befolyása csökkent, keresték az alkalmat, hogy az ipart mozgósított állapotba helyezhessék. Nem fogytak ki a követelözésből, s egyre újabb befektetésekre ösztönözték az államháztartást, nem törődve a sokasodó gazdasági nehézségekkel. „A konjunktúra alakulása azon fog múlni, hogy az állam fegyverkezési és beruházási kiadásait a jelenlegi szinten fogja-e tartani. Ez az ipar jelenlegi technikai teljesítőképességének szempontjából lehetséges, míg további fokozása nehézségekbe ütközik, mert számos üzemág teljes kapacitással dolgozik és szakmunkásokban is némi hiány mutatkozik. Az állami beruházások jelenlegi színvonalának fenntartása

⁶³ Magyar Gazdaságkutató Intézet (továbbiakban MGI) Helyzetjelentése. 1939. 43. szám 18. o.

azonban természetesen nem csupán az ipari teljesítőképesség kérdésén múlik, hanem finánciális probléma is” — jelentette 1939. nyár végén a Gazdaságkutató Intézet.⁶⁴

Az ipar vezetői — de maga Teleki és a kormány józanabbul gondolkodó tagjai is — jól látták, hogy a termelés felfutása a hadi megrendelések legyártása után menthetetlenül meg fog állni. A felduzzasztott kapacitás kihasználatlansága be fog következni. A probléma az volt, lehetséges-e a foglalkoztatottságot fenntartani, az ipart megfelelő állami, bár nem közvetlenül a haditermelést célzó megrendelésekkel ellátni. Teleki már 1939. május 7-én, Szegeden elmondott választási beszédében, a hadsereg felszerelésének szükségességéről és az e téren elért eredményekről szólva kitért erre a problémára is. A hadfelszerelési program közeli befejezése után munkanélküliség fenyegelt, amit el kell kerülnünk. Ez irányban „az előmunkálatok már folynak és tudni fogjuk az átszervezést hogyan csináljuk...”, lehetővé válik, hogy „olyan cikkek gyártásának is nekiláthassunk, amelyek nagyszámú munkáskezet igényelnek” — nyugtatta meg hallgatóit a miniszterelnök.⁶⁵ Konkrétan csak az alföldi tárolómedencék készítését, a Tisza szabályozását, a közlekedés fejlesztését tudta említeni munkaalkalmakként, ami nem hathatott túl meggyőzően a jelenlevők számára.

Az ipari kapacitás további mértéktelen emelése ellen emelte fel szavát a *Honi Ipar* is; értékelve az 1939 nyarán kialakult helyzetet. „Az egymilliárdos közmunkák 40—50 százalékát már végrehajtották. Ha az államilag megindított nekilendülés üteme lassúbbodik, az ipari termelésben visszaesésnek kell beállnia. Ily körülmények között téves befektetésnek bizonyulnának a további beruházások”.⁶⁶

Ugyanekkor az egyre fokozódó német gazdasági expanzió a magyar ipar termelésének visszaszorítását követelte, hogy ezzel is biztosítsa a német áruk magyarországi exportját. Kunder Antal kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter május 17-i győri beszédében szükségesnek találta felemleni szavát azon gyázmagyarok ellen, akik azzal ársák alá a gazdasági függetlenségünkbe vetett szilárd hitet, hogy német gazdasági invázióról beszélnek és a német árukban a magyar ipar végromlásának okozóit látják. Az csak természetes — mondotta Kunder —, hogy a mezőgazdasági kivitel érdekében bizonyos cikkeket az ipar kárára is meg kell venni. A behozatalt össze kell egyeztetni az ipar érdekeivel. Majd cinikusan hozzátette, nem űzhetünk egyoldalú iparfejlesztést.⁶⁷

A Kunder és Werth-féle gátlástalan németbérecek jó eszköznek bizonyultak a német gazdasági követelések maradéktalan támogatására. Werth júliusban Németországban tett látogatást, ahol Hitler is fogadta. Bár írásos feljegyzés a látogatásról nem maradt fenn, feltehetőleg biztosította Hitlert a német hadsereg iránti csodálatáról, s kérte támogatását a honvédség hatásosabb felfegyverzéséhez, cserében megígérve a német gazdasági igények messzemenő támogatását.

⁶⁴ MGI. 1939. 42. sz. 19. o.

⁶⁵ Függetlenség, 1939. május 9.

⁶⁶ Honi Ipar, 1939. augusztus 15.

⁶⁷ Függetlenség, 1939. május 18.

A háborús feszültség fellángolása további erőfeszítésekre sarkallta a vezérkart. Nem akartak lemaradni az esetleges lehetőségekről, amit a német hadigépezet megindulása számukra is jelenthet.

A háború kitörése új helyzet elé állította a politikai és katonai vezetést. A kormány már szeptember 5-én az 1939. II. tc. 141. §-ban nyert felhatalmazásánál fogva életbe léptette a kivételes hatalmat. A honvédelem érdekét szolgáló termelés biztosítása érdekében az üzemeket termelésük folytatására és az alkalmazottakat az üzemben való megmaradásra kötelezte, s katonai büntető hatalom alá helyezte.

Ezúttal késedelem nélkül, már szeptember 1-én megjelentek a hadiüzemekben az üzemi katonai parancsnokok és a honvédelmi miniszter utasítása a tulajdonosoknak, miszerint „a honvédelemről szóló 1939. III. tc. alapján üzemét honvédelmi munkára igénybevettnék nyilvánítom. Ennek alapján Cím üzemét működésének továbbfolytatására kötelezem és a hadiüzem személyzetét katonai vezetés alá helyezem...”, „minden olyan személyt, aki tizennegyedik életévét betöltötte és még hetvenedik életévét túl nem haladta, honvédelmi munkára igénybe veszem és elrendelem, hogy a törvényes következmények terhe alatt a további intézkedésig eddigi szolgálati viszonyukban megmaradjanak és a kapott parancsok értelmében tovább dolgozzanak”.⁶⁸

Már szeptember 15-én megjelent a HM-nek, a „Fr. 6.” számú „utasítás” szellemében készült, a katonai parancsnokok ügykörét az adott helyzetben szabályozó rendelete. Ez lényegében megismételte a már ismert utasításban foglaltakat. Részletesen intézkedett az üzemi munkásátlóaljak azonnali megalakításáról, valamint a közelmúlt hibáinak elkerülése végett a felmentett alkalmazottak névjegyzékének azonnali és gondos elkészítéséről, illetve felülvizsgálatáról és a hadtestparancsnokságoknak való megküldéséről. A parancsnok kötelességévé tette, hogy adandó esetben a mozgósított felmentettek behívóját a kiállító parancsnokságnak azonnal küldje vissza. Nincs módunk arra, hogy mindazt felsoroljuk, ami a parancsnokoknak megküldött „ügykör szabályozás”-i átiratban található, ami szinte minden pontjában a parancsnoknak a munkások feletti hatalmát hangsúlyozta.⁶⁹ A nyugálmányú vagy tartalékos, sok esetben a hadseregből kiszuperált, az üzemben folyó munkához nem értő jobboldali, sőt nyilas beállítottságú katonai parancsnokok éltek is a lehetőségekkel, s igyekeztek maximális hatalmat gyakorolni beosztottaik felett, ami együtt járt a visszaélésekkel és korrupciókkal. Álljon itt jellemzőként egy részlet a Loden Posztógyár katonai parancsnokának, 1939. szeptember 12-én, a munkásoknak felolvasott napiparancsából, amelyben közli velük, hogy „a mai nappal átveszem az üzem minden irányítását a műszaki igazgatáson kívül. E tekintetben egyszerűen diktálok és akinek ez nem tetszik, az legyen szíves, szóljon... minden marad egyelőre a régiben, mert a mai állapot egy komoly előkészület arra, hogy mozgósítás esetén minden, már most kiadott intézkedésemet begyakorolva azonnal egy gombnyomásra életbe léptethessem. Ez az időpont lehet hol-

⁶⁸ HL. Hadiüzemi parancsnokok iratai I/80. HM. Eln. 17. — 1939/44 604

⁶⁹ HL. Uo. 112. Om. biz. — 1939.

nap vagy ki tudja mikor, de bármikor jön el, fel kell készülvén lennünk arra, az elért begyakoroltságunk hasznát minden pillanatban, a kapkodások és zavarok idejében is nyugodtan használhassuk, mint munkánk gyümölcsét. Senki se törje a fejét, hogy miért kell ezt vagy amazt ezután elvégeznünk, a fejtörés az én dolgom, a ti és hazánk érdekében. Ti csak a parancsok teljesítésén gondolkodhattok. Ne feledjétek, hogy ti mind bevonult katonák vagytok és így teljesítitek kötelességeketek. Aki benneteket megbont ez érzésben vagy az ellen lázít, azt azonnal jelenteni kell. Politika az üzemben minden részről tilos, a legszigorúbban megbüntetem az ellene vétőt. A gyülekezési jogotok megszűnt, mert bevonult katonák vagytok, s a katona nem politizálhat.”⁷⁰ E pökhendi, gőgös hangú főmédvényben kifejtett szellem nem volt elszigetelt jelenség, hanem jellemző a katonai parancsnokok mentalitására, akiknek megkezdődött egész a felszabadulásig terjedő működésük. Meg kell jegyezni, hogy a katonai vezetés elképzeléseinek tökéletesen megfelelt ez a hang és módszer, ebben látták zálogát, hogy befolyásukat és terrorjukat az üzemekben maradókéntalanul érvényesíthessék.

Szeptemberben meg kellett alakítani az üzemi munkasalakulatokat. Az Egyesült Izzóban pl. egy Sass nevű százados katonai parancsnok vezetésével 2 zászlóalj alakult. A zászlóaljak, az üzemben dolgozó tartalékos tisztek parancsnoksága alatt, műhelyek szerint 4—4 századra oszlottak. Ezek további tagozódása osztagokra és rajokra, a munkaszervezet szerinti vezetők parancsnoklásával történt. A zászlóaljak élén Sass szds. vezetésével a parancsnokság állt, amelybe — Aschner Lipót igazgatóval az élén — beletartoztak az üzem műszaki és gazdasági vezetői.⁷¹

Miközben az üzemekben megtörtént a „honfoglalás”, a magyar ipar egén sűrű viharfelhők gyülekeztek, amelyek eloszlátása meghaladta a katonai intézkedések körét. A nyersanyagellátás gondjai, az emelkedő árak, most fokozottan nehezettek a kormányzatra. A folyamatban levő megrendelések legyártása, a hadsereg felfegyverzésének befejezése veszélybe került. Az iparügyi miniszter a szeptember 20-ra összehívott gazdasági minisztertanácson vázolta a veszélyes helyzetet. A különböző anyagok zárolásáról megjelent rendeletek, valamint az iparcikkek árait az augusztus 26-i árszintben rögzítő intézkedések, ahelyett, hogy javítottak volna, rontottak a helyzeten. A zárolás folyamán a beszerző vállalatnak az anyagok feletti rendelkezése kockázatosá vált, ugyanakkor a világpiaci árak, a valuta árfolyam, a szállítási költségek növekedése következtében az anyagok ára pengőben 20—50 százalékgig terjedő emelkedést mutat, amiből már az augusztusi árakon termékeket előállítani nem lehet. Így az ipar — mivel az árakat nem emelheti — tartózkodni fog a külföldi anyagok beszerzésétől. Ennek következménye lesz az anyagok elrejtése és az ezekkel való spekuláció. Különösen érzékenyen fogja érinteni ez a helyzet a kisebb üzemeket és iparosokat, akik máris nehézségekkel küszködnek. Ilyen körülmé-

⁷⁰ HL. Hadiüzemi pk-k iratai I/80.

⁷¹ Uo.

nyek között — mondotta Bornemissza — az eddigi félintézkedések helyett „el kell határozni magunkat arra, hogy a kényszergazdálkodásnak igen nehézkes gépezetét az egész vonalon megindítjuk, mert ez esetben a legfontosabb katonai és privát szükségletek kielégítését biztosíthatnánk”.⁷²

A pillanatnyi nyersanyaghelyzetről szólva példaként a textilipar állapotát hozta fel. Ágai közül a 31 000 főt foglalkoztató pamutipar fonó és szövő ágában a meglévő anyagkészlet a zárolás pillanatában már csak 3 hónapos foglalkoztatást tett volna lehetővé. A zárolás további rendelkezéséig 2 hétre elegendő nyersanyag feldolgozását engedélyezte. A határidő lejártával olyan újabb anyagfelhasználási lehetőséget kapott az ipar, amely 50 százalékos termelést tett lehetővé, ami több ezer ember kenyerét veszélyezteti. „Mintthogy pedig határozott és tervszerű kényszergazdálkodás bevezetése nélkül, olyan intézkedést nem tehattünk — mondotta Bornemissza —, mely ilyen tömeg kenyerét vonná el, kénytelenek leszünk az anyag eddigi keretek között való feldolgozására, legalábbis, további 1 heti határidőt adni”.⁷³ A zárolás pillanatában meglévő készletből 1 havi már elfogyott, anélkül, hogy újabb készletek beszerzéséről, valamint racionálisabb felhasználásáról határozott intézkedések születtek volna. A legfontosabb a külföldről való beszerzést minden eszközzel előmozdítani, s a felhasznált pamutot pótanyagokkal való keverését megkezdeni. A gyapjúiparban is a legfontosabb feladat és egyben megoldás a pótanyagok felhasználása mind a katonai, mind a polgári szükségletek kielégítésénél oly mértékig, ami a minőséget lényegesen nem rontja. A folyamatban levő 100 000 egyenruha gyártásához anyagot így is csak úgy lehet biztosítani, ha a gyapjút polgári célra dolgozó gyárhoz rekvirálják. A len-cikkek gyártása is — a belgiumi és hollandiai beszerzés megszünte folytán — csak a polgári igények rovására lehetséges.⁷⁴

Még súlyosabb a helyzet a nyers- és készbőr beszerzése terén. A hazai gyártás csak az ipar szükségletének 25 százalékát tudja fedezni. A külföldi import majdnem teljesen megszűnt. A teljes hiány csak két hónap múlva fog jelentkezni, illetve a zárolási rendelet két heti zavaraltalan munkát biztosít. Itt is pótanyagok jöhetnek szóba.⁷⁵

A gumi és fém utánpótlás is teljesen bizonytalanná vált. A fémek jelentős része — réz, ón stb. — legnagyobb része külföldről, sőt tengerentúlról érkezett. „Ma a fémutánpótlásban bekövetkezett fennakadással egyidejűleg olyan nagymérvű honvédelmi megrendelések történtek, amelyek fém igényeinek kielégítésére az országos készletek nem elegendők”.⁷⁶ Amennyiben lényeges változás nem áll be, csak az állami készletek teljes felhasználásával, a polgári igények teljes kikapcsolásával lesz egy ideig az igény kielégíthető. A meglévő és beszerezhető fémkészletet a katonai rendelések gyártásához kell biztosítani, s bizo-

⁷² HL. HM. Eln. III. Csfég. — 1939/49 536.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Uo.

nyos polgári cikkek gyártását le kell állítani. Ezen gyárak fölös munkásait más iparágban kell elhelyezni.

A hazai termelés fokozásában és a behozatal állami ellenőrzésében látta a megoldást a vegyicikkek hiánya megszüntetésének módját illetően is.

Az előterjesztéshez hamar hozzáfűzték véleményüket a katonák. A levelet, amelyben Teleki Pált tájékoztatták a nyersanyag helyzettel kapcsolatos véleményükről, a III. csoportfőnök készítette és Bartha Károly honvédelmi miniszter írta alá. „Tudomásomra jutott — írta Bartha —, hogy az iparügyi miniszter úr szűkös nyersanyag helyzetünkre való tekintettel a gazdasági miniszteri értekezleten előterjesztést tett a tervgazdálkodás bevezetésére az ő vezetése alatt. Az előterjesztéshez a magam részéről teljes mértékben hozzájárulok.”⁷⁷

A továbbiakban kifejtette a kérdéssel kapcsolatos meglátásait és megoldási javaslatát. Megállapította, hogy a háború folytán Anglia által ellenőrzött vonalakon befagyott nyersanyagimport következtében nyersanyagzavarok álltak be, ami a folyamatban levő honvédségi rendeléseket veszélyeztetik. Ezért mindent el kell követni, hogy „a már kiadott honvédelmi megrendelések zavartalan lebonyolítása, esetleg újabb hadi megrendelések kiadhatása, de a legfontosabb polgári szükségletek biztosítása végett is, nyers- és üzemanyag-készleteinket sürgősen és lehető nagy mértékben gyarapítsuk”.⁷⁸ A célravezető csak egy központi irányítás alatt levő tervgazdálkodás lehet.

A honvédelmi miniszter ezután a következő sürgős és radikális hatásukat azonnal éreztető intézkedéseket kérte Telekitől: az üzemekben meglévő mozgósítási készletek felhasználása után állami készletekkel kell biztosítani a hadianyaggyártás folyamatosságát; Olasz- és Németországból — bár a németek ezt egyelőre megtagadták — „áldozatok árán” is lőszert vásárolni, hogy ezzel nyersanyagot takarítsunk meg; a vállalatok kapjanak felszólítást, hogy üzleti összeköttetések felhasználásával a Magyar Nemzeti Bank által rendelkezésre bocsátott valutáért nyers- és üzemanyagot vásároljanak „állami irányítás és ellenőrzés mellett” (sic!).⁷⁹ Ennél a pontnál a honvédelmi miniszter „engedményekre” is hajlandó volt — mondván —, biztosítani kell a vállalatokat, hogy az anyagárak emelkedését „kellő ellenőrzés mellett” készárukba bekalkulálhassák. Erőfeszítéseket kell tenni a pótanyagok minél szélesebb körű elterjesztése és felhasználása érdekében, még a minőségromlás árán is. Be kell vezetni a legmesszebbmenő takarékos-ságot a nyers- és üzemanyagokban. Le kell állítani a magángépkocsikat. A gazdasági tárcáknak oda kell hatni, hogy olyan közszükségleti cikkek gyártását, amelyek nem okvetlenül szükségesek, meg kell szüntetni. Hogy minél több élelmiszer-félesleggel rendelkezzen az ország

⁷⁷ HL. VKF. Eln. 1. — 1939/4817.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Uo. A németek elzárkóztak a kért lőszer átadása elől, sőt 1939 szeptemberében mindenféle hadianyag- és nyersanyagszállítását leállították. Csak később, gazdasági és politikai engedmények kicsikarása után újították fel szállításaikat.

a nyersanyag- és devizabeszerezés céljára, azonnal be kell vezetni az élelmiszer- és esetleg a ruha-, cipőjegyeket.⁸⁰

Egyszóval Bartha — nem törődve ennek politikai és társadalmi hatásával — a kormány demagógiájának középpontjában álló gazdasági konjunktúra kellős közepén a legszigorúbb hadigazdaság azonnali bevezetését javasolta a miniszterelnöknek.

Bartha még néhány hatásukban „csak később” jelentkező javaslat-
tal is előállt. Fel kell venni a kapcsolatot a Szovjetunióval, s meg kell tudni, milyen úton és fizetési feltételek mellett szerezhetők be nyersanyagok. Nagyszabású tervet kellene készíteni, s ennek keretében esetleg kb. egy évi teljes hadigyártási és polgári nyers- és üzemyangszükségletünket be lehetne szerezni. A meglepőnek tűnő ajánlat mögött — mint erre Kádár Gyula is rámutat visszaemlékezésében — a szovjet—német szerződés utáni első meglepődéséből ocsúdo katonai és politikai vezetésnek az a megítélése leledzett, hogy az egyezmény az angol diplomácia teljes vereségeként, megszüntette a Németország körül kialakuló bekerítési politikát, s megnyitotta Németország számára az orosz nyersanyagforrásokat. Ilyen körülmények között, a német orientáció fenntartása mellett, a magyar állam részére is lehetővé válik a gazdasági kapcsolatok szorosabbá tétele a Szovjetunióval.⁸¹

Ezen túlmenően széles piacutatást végző bizottságok kiküldését javasolta Bartha, elsősorban a semleges országokba, hogy ott felderítsék a cserekereskedelem adta lehetőségeket. Ennek konkrét kifejtésére nem vállalkozott, mert ő sem tudta, hogy a búzán, állati termékeken, bauxiton kívül, aminek kivitele már szerinte is teljes egészében foglalt, milyen cikkeket ajánlhatnának fel cserében.

Sürgette a hazai pótanyagok, valamint olaj- és nyersanyagoknak nagyobb intenzitással való tudományos kutatását, illetve feltárását. Különösen az olyan „eddig fel nem tárt nyersanyag telepeink, mint pl. a gyöngyösoroszi horgany- és ólombánya (sic!) feltárását azonnal meg kell kezdeni”.⁸² De fejleszteni kívánta a vegyipart és ezzel együtt a lőszergyártást is, amelyek megfelelő kifejlesztése esetén még export lehetőségekre is kilátás lenne.

A pánikhangulat mindenesetre ekkor még korainak bizonyult. A nyersanyagellátás hirtelen támadt nehézségei csak néhány üzemben vezettek időleges zavarokhoz, ami nem gátolta, hogy az ipari termelés az őszi hónapokban tovább növekedjen. Az 1939 szeptemberi külkereskedelmi forgalom az előző hónaphoz képest 35 százalékos (ezen belül a behozatal 5 százalék) visszaesést mutatott ugyan, viszont októberben, nem utolsósorban a visszatartott áruk meginduló forgalma révén, már 32 százalékos (ezen belül a behozatal 17 százalék) emelkedést ért el a szeptemberi megtorpanáshoz képest.⁸³ Az európai külkereskedelemben a blokádháború következtében alkalmazkodási folyamat jött létre, ami a tengerentúli kereskedelem új útvonalainak kialakítását,

⁸⁰ Uo.

⁸¹ HL. Kádár Gyula visszaemlékezése. (kézirat) 149. o.

⁸² HL. VKF. Eln. 1. — 1939/4817.

⁸³ MGI. 1939. 42. sz. tájékoztatója.

valamint új, elsősorban a szomszédos és semleges államok piaci lehetőségeinek felkutatását tette szükségyszerű feladattá a magyar gazdaság számára is.

Az Iparügyi Minisztérium — tekintettel a nyersanyagzavarokra — rangsorolta az üzemeket, illetve megállapította az azokban gyártott hadianyagok és egyéb cikkek előállításának fontossági sorrendjét. Első helyre teték a lőszer- és gépjárműgyártást. Minden továbbit ennek rendelték alá. Fokozta a nehézséget, hogy a leganyagigényesebb „Bontond”, „Toldi” és löveggyártás ekkor indult meg teljes kapacitással, és mivel már súlyos időzavarba került, a vezérkar szünet nélkül sürgette a munkálatokat.

A minisztérium, bár az export lehetőségek minimálisra zsugorodtak, megállapította az esetleges export lehetőségek szempontjából szóba jöhető államok sorrendjét is. Támogatták az USA-ba, Dél-Amerikába, illetve minden olyan államba menő exportot, amelyből „szabadon transzferálható, ún. nemes deviza (lehetőleg USA-dollár) folyik be”. Az MNB nemes devizakészlete ugyanis fogytán volt. Ugyanakkor egyre több nyersanyagot csak ennek ellenében lehetett beszerezni. Az első ijedelem után ugyanis kiderült, hogy a nyersanyagforrások nem zárultak teljesen le, de azok főként tengerentúli beszerzése végtelenül megdrágult és komplikálttá vált. Kétségtelenül bebizonyosodott az is, hogy a német és olasz nyersanyag és hadianyag-szállításokra még kevésbé lehet számítani, mint azelőtt.

Az üzemektől egymás után érkeztek a minisztériumba jelzések a nyersanyagbeszerzés nehézségeiről. A nyersanyagszállító cégekkel, elsősorban a tengeren túl, a kapcsolatot felvették, de azok feltételei igen súlyosak. Drágán, maximális biztosítékot követelve voltak hajlandók szállítani. Ezért a gyárak koncentrált támadást indítottak, hogy a folyamatban levő rendelések árának emelését a HM ismerje el. „Egyes szállítóink az általány helyzetben bekövetkezett változás miatt visszaléptek — a gyár a beszerzésekért mindent elkövet, de a nyersanyag árakban és szállítási költségekben olyan nagymértékű emelkedések mutatkoznak, amelyek a HM szállításokra megállapított egységárakban fedezetet nem nyerhetnek”⁸⁴ — jelentette szeptember 28-án a WM. Majd egy hónappal később: „A beszerzések a régi árakon nem voltak lehetségesek, sőt régebbi megrendeléseket is storníroztak a szállítók.” — Még nem jöttek be a rendelt anyagok, s „hogy milyen áron és mennyit fogunk ezekből megkapni, ma még nem tudhatjuk biztosan”.⁸⁵ Novemberben — a tengeren túlról érkező anyagok megérkezése után — újabb sürgető kérés a HM-hez: a lőszergyártásnál „a nyersanyagdrágulásokból folyó árdifferencia folyósítására igen sürgős szükségünk van, mert hiszen a rendelésekkel kapcsolatos előlegekre főleg a nyersanyagbeszerzéseknél van szükségünk, ezek az előlegek pedig a régi egységárakon kiszámítva nem nyújtanak kellő fedezetet. Tekintettel arra, hogy az anyagok beszerzésével nem lehetett késedelmeskedni és ezeknek lebonyolítására rengeteg pénzre van szükségünk,

⁸⁴ HL. HM. Eln. 3/a. — 1939/51 350.

⁸⁵ Uo.

igen sürgős volna ránk nézve az árdifferencia ügyének rendezése, ezért nemcsak a HM illetékes tényezőit voltunk bátrak sürgős elintézésre kérni, hanem eljártunk az ÁKB úrnál is, ahol azt a meglepő felvilágosítást kaptuk, hogy a HM részéről még nem kaptak értesítést az említett ügyek elintézésére.”⁶⁸ A fenti példa nem egyedi eset. Nagy- és kisüzemek egyaránt hasonló kérésekkel ostromolták a HM-et, de kérésük nehezen talált meghallgatásra. A HM bár kénytelen volt belátni, hogy felárat kell fizessen, ehhez azonban póthitelre volt szükség, mert az amúgy is túllépett beruházási hitelek erre nem voltak elegendők. Mielőtt azonban a póthitelből származó felárat az üzemek rendelkezésére bocsátották, az ÁKB közreműködésével vizsgálatokat rendeltek el. Ezek célja az volt, hogy a megrendeléskor kiadott előlegekre hivatkozva lehetőleg minél később kelljen az árdifferenciát kifizetni.

Az ÁKB által megvizsgálandónak tartották:

- nem volt-e a vállalkozóknak a múltból maradt készlete, melyből részben vagy egészben a megrendelést teljesítette;
- idejében gondoskodott-e a szükséges nyersanyagok biztosítását célzó intézkedésről;
- az igény megfelel-e a valóságos áremelkedésnek.

Amennyiben mindezen kritériumoknak a gyártó cég megfelelt, akkor is a megrendelés kiadásakor már kapott előlegekre hivatkozva, az ÁKB csak a rendelt anyagok teljes leszállítása után állapította meg a felárat.⁸⁷ A kiegyenlítés ezek után csak hosszadalmas, bürokratikus eljárások után realizálódhatott, ami végtelenül kellemetlenül érintette az ipart.

Ezt a helyzetet tükrözi az Ipartestületek Országos Központja (IOK) által 1939 novemberben a HM-nek ismételt benyújtott és elutasított kérés, miszerint a HM előleget bankgarancia nélkül, vagy legalább 50 százalék erejéig terjedő garanciával adjon, mivel a szállítók — akik eddig 30—120 napig hiteleztek — most, a háborús helyzetre való tekintettel, csak készpénz vagy előleg fizetése mellett adnak anyagot, ami a termelést tőke híján megnehezíti, sőt szinte lehetlenné teszi a kisebb cégek számára.⁸⁸

Az Iparügyi Minisztérium időközben kimutatást készített az ország nyersanyagszükségletéről. A különböző nyersanyagokat és azok mennyiségét tartalmazó kimutatás a folyó hadianyag megrendelések szükségletét vette alapul. Ez már korábbi helyzetkép kiegészítéseképpen novemberben terjesztették Teleki elé.⁸⁹

A kimutatást Bartha levele kísérte, melyben a honvédelmi miniszter korábbi levelére hivatkozott, ahol már felhívta a figyelmet a kérdés fontosságára. Most azt javasolta, hogy a Külügyminisztérium, Kereskedelmi- és Közlekedésügyi, Iparügyi, Pénzügyi-, és Honvédelmi Minisztérium szakértőiből álló bizottságot kell létrehozni a

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Uo.

⁸⁸ HL. HM. Eln. 6/k. — 1939/61 486

⁸⁹ Uo.

nyersanyagok beszerzésének lebonyolítására. Visszatért az orosz beszerzések kérdésére is, javasolta, hogy „kísérjük meg Oroszországból általában 6 havi nyersanyagszükségletünket oly anyagokból biztosítani, illetve beszerezni, melyek ott rendelkezésre állanak”.⁹⁰ Nézete szerint az onnan beszerezhető anyagok értéke 100 millió pengőre tehető. Ellenértékként magyar ipartermékek exportja volna felajánlható. A hajógyarak például évi 12 millió pengő értékben volnának képesek uszályokat szállítani. Meg kellene állapítani a jegyzékben foglalt anyagok közül, melyek lennének a Szovjetunióban, s melyek máshol beszerezhetőek.

Befejezésként nyomatékosan felhívta Teleki figyelmét, hogy a „háborús veszély ma még mindig fennáll, s ezért egy háborús konfliktusban való részvételünk esetén sikeres működésünk egyik alapfeltétele a hadiipar zavartalan működésének biztosítása, vagyis a nyersanyagkérdés előzetes megoldása”.⁹¹

A Szovjetunióval való kereskedelmi kapcsolatok kiépítésének gondolata az ipari körökben is felmerült. „A Szovjetunió nyersanyagforrásai Magyarország számára nagy jelentőségűek, de a szovjet rendelkezésekről sem lehet megfeledezni, amelyek kétségtelenül jó munkaalkalmat jelentenek, a vas- és gépipar (vasúti kocsi, hajók, vascsövek stb.) az elsősorban érdekelt” — írta Guothfalvy Dorner Zoltán a *Nemzeti Újság* 1940. szeptember 18-i számában.

A nyersanyagbeszerzések lassan normalizálódtak, az ipar működése egyelőre többé-kevésbé biztosítva volt. November 17-én az iparügyi miniszter irányításával felállították az ipari nyersanyag-gazdálkodási bizottságokat az egyes iparágakban. Ezen bizottságok elnökei alkották az ún. központi bizottságot, az ország nyersanyaghelyzetének legfőbb irányítóját.⁹²

Az 1939. december 18-án összehívott LHT ülés azzal a feladattal ült össze, hogy a különböző tárcák tevékenységére bontva, azok hatásköre szempontjából vizsgálja meg az országmozgósítás 1939. december végi helyzetét. A széles, katonai és társadalmi mozgósítás szinte minden területét felölelő témakörből azúttal a gazdasági élet és ezen belül is a szorosabban vett ipari mozgósítás helyzetének vizsgálatát ragadjuk ki. Az összegezést a vezérkar értékelése alapján állították össze, így maradéktalanul tükrözi annak véleményét.

Elégedetten állapítja meg az előterjesztés, hogy végre szeptember óta „a magyar ipar jelenleg szervezési téren, gyártás tekintetében pedig főleg a lőszeripar tekintetében, a mozgósítás állapotában van”. Szervezési téren a mozgósítás teljes értékű, hiszen „valamennyi hadiüzem katonai vezetés alá van helyezve, élén katonai parancsnok áll, a hadtestparancsnokság ipari előadói a helyükön vannak. Az üzemek kötelezve vannak működésük továbbfolytatására, az alkalmazottak pedig honvédelmi munkára igénybe vannak véve”.⁹³ Emellett azon-

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo.

⁹² BK. 1939. november 25 — 10 670/1939. ME.

⁹³ HL. VKF. Eln. 1. — 1939/21/OM. B.

ban gyártás tekintetében a termelés még nem felel meg a „háború esetén elérendő termelési helyzetnek”. A hadiipar 1940. áprilisáig a honvédségi „M” hadrend állandékának gyártásával van elfoglalva (optimista megítélés — D. L.), a háborús utánpótlás számára történő gyártásról egyelőre szó sem lehet. A nyersanyag-utánpótlás problémája fennáll, s ha ezen a téren változás nem áll be, a gyártás ütemének csökkenése, esetleg teljes leállása fog bekövetkezni. A kereskedelem-ügy is hibás abban — mondta ki az első elmarasztaló szentenciát a tájékoztató —, hogy a közellátás és nyersanyag-biztosítás rendezetlen. Megkapja a magáét az Iparügyi Minisztérium is, mert bár a honvédelmi törvénynek az ipari mozgósításra vonatkozó irányelvei s azok végrehajtási utasítása elkészült, azt még sem adták ki, mert az iparügy végül nem tartotta megfelelőnek és most újat készít. De hasonlóképpen elmaradtak más minisztériumok is a megfelelő intézkedések kiadásában.⁹⁴

A továbbiakban a tájékoztató „szerzői” summázzák véleményüket az egyes minisztériumok, illetve azok munkatársainak megértéséről, munkakészségéről, amivel az országmozgósítás munkálataihoz hozzáállnak. A miniszter urak részéről teljes az egyetértés, ellenben az egyes minisztériumok fő tisztviselői „az országmozgósítás munkálatok fontosságát nyilván meg nem értve, azok iránt nemcsak közönyüket, de egyenesen ellenszenvüket nyilvánítják. Így az ügyek gyors, sima elintézését bizonyos hatásköri féltékenykedési szempontokból késleltetik. Az LHT által megadott határidőket nem tartják be, sőt azt magukra nézve sértőnek tekintik. A legjellemzőbbek egyes tisztviselők ily értelmű kijelentései: „A külpolitikai feszültség enyhült, nem érdemes a dolgokat siettetni! A katonák miért oly idegesek?”⁹⁵ Különösen a Belügy- és Földművelésügyi Minisztériumot marasztalták el, mivel itt, ellenében a többi érdekelt minisztériummal, a katonai vezetés nem érvényesül megfelelő módon. Ennélfogva a munka szervezése és irányítása itt nem lehet a honvédelmi érdekeknek megfelelő.

Ami ezután következik az előterjesztésben, az Werthnek a nyílt katonai diktatúra bevezetése iránti követeléseként értékelendő. A jövőre nézve meg kell valósítani, hogy az országmozgósítás minden területen befejezést nyerjen — követelte. Minden tárcánál meg kell értetni az „okvetetlenkedőkkel”, a felelőtlen tisztviselőkkel, hogy mulasztásaik tovább nem tűrhetők. Át kell szervezni a „bonyolult és elavult” közigazgatást, amely lehetővé teszi, hogy munkafegyelem hiánya, pontatlanság, a határidők be nem tartása során a felelősségrevonás elmaradjon. Ez viszont csak úgy érhető el, ha megfelelő módon biztosítják, hogy minden érdekelt minisztériumban az „o.m. osztály vezetője katona legyen, és az o.m. ügyek irányításával megbízott fő-tisztviselőn át a miniszternél is legyen előadási és javaslattevési joga. Csak így biztosítható, hogy az o.m. szempontok az illetékes miniszter intenciójának megfelelően maradék nélkül gyorsan és biztosan érvényesüljenek, valamint, hogy az áldatlan hatásköri féltékenykedések

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ Uo.

kiküszöböltessenek” és „...minden mulasztás a legszigorúbban meg legyen torolva”.⁹⁶

Az Iparügyi Minisztérium XVII. (HM 17.) osztályából „hadiipari mozgósítási csoport”-ként, egy tábornok vezetése alatt, ki kell alakítania 17/a osztályt az üzemi szervezés és hadiipari munkák irányítására; a 17/b-t az üzemmozgósítási, a 17/c-t pedig a nyersanyagbeszerzési ügyek intézésére.

A hadiipar teljesítőképességének emelése keretében elsősorban — egy új gyár felállításával is — növelni kell a lőpor- és robbanóanyagok gyártását, s minden rendelkezésre álló eszközzel fejleszteni kell a gépjármű, harckocsi- és repülőgépgyártást. „A legutóbbi tapasztalatok alapján ezekben a fegyverekben is függetleníteni kell magunkat a külföldtől. Ha ezt nem kezdjük el, a jövő év végénél hamarabb teljesítőképes ipar nem állhat rendelkezésünkre” — követelték.⁹⁷ Mivel ez nagy nyersanyagigénnyel járt, hosszan sorolták elképzeléseiket, hogy véleményük szerint hol, milyen nemes fémek (antimón, ólom, horgany stb.) hazai lelőhelyeinek feltárásával lehetne a nyersanyag-helyzetet segíteni. Javasolták továbbá a vegyi alapanyagokat gyártó vegyi, és a gépjármű program lebonyolítását végző vas- és fémfeldolgozó nagyüzemek kapacitásának fejlesztését. A megvalósítás költségkihatására a vezérkar szerint az iparügy „illetékes” osztálya már tervet is készített. Ennek részletezését természetesen nem közölték. A finanszírozásról lévén szó, felhívták a figyelmet arra is, hogy megfelelő előlegekkel lássák el a hadianyag-megrendeléseket végző vállalatokat, hogy a termelés megkezdése zökkenőmentes legyen.⁹⁸

A külföldi nyersanyagbeszerzés nehézségeire való tekintettel „csak” két havi nyersanyag-tárolásra kívánta kötelezni a vezérkar a vállalatokat. Mivel ez tőkeszegénység miatt nehézségekbe ütközik, ezért a „pénzügyi kormányzatnak megfelelő hitelkonstrukcióval kellene e téren az ipar segítségére sietni”. Az állami nyersanyagbeszerzési akciók pedig „oly mértékben kell kifejleszteni, hogy a külföldi nyersanyagokból az országban összesen legalább 6 havi készlet álljon rendelkezésre”. Ennek lebonyolítása természetesen a pénzügyi, illetve a külügyi tárca feladata, mivel a tengerentúli beszerzés nehézzé vált.⁹⁹

Tipikus esete ez annak, amikor nem tudja a bal kéz, mit csinál a jobb. Úgy látszik, a nagyvonalúan intézkedő vezérkari urak nem voltak tisztában, vagy nem akartak szembenézni azzal a ténnyel, hogy a megnövekedett anyagárból származó többletköltségeket már csak póthitelek révén, nagy nehézségek árán tudták a vállalatoknak fizetni, komoly nehézségek elé állítva a fegyverkezési program végrehajtását.

A vezérkarnak ez a realitásokkal nem számoló, a teljes katonai diktatúra kiépítésére törő, az ország gazdasági erejének eddigi maximális kihasználását is felülmúló követeléseit tartalmazó, és az LHT által komolyabb ellenvetések nélkül elfogadott „tájékoztatója” méltán ejtette kétségbe Telekit és a magyar gazdasági és politikai élet józa-

⁹⁶ Uo.

⁹⁷ Uo.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo.

nabbjait. A politikai jobboldalnak Imrédytól a nyilasokig terjedő frontja egyre inkább a fasiszta Németország bűvöletében élve — készen a német agresszív háborús tervekhez való bármikori csatlakozásra — együtt üvöltött a Werth-féle katonai vezetéssel, és a fasiszta diktatórikus intézkedések bevezetésétől várta céljai megvalósítását.

A katonai vezetés előretörésének, az ország irányításának minden területén való térhódításának tanúi vagyunk. A fennálló háborús veszély jelszava és a kivételes hatalom ürügyén a Werth vezette vezérkar elérkezettnek látta az időt, hogy további lépéseket tegyen befolyásának érvényesítésére a politikai és gazdasági élet minden területén. Mélyült a szakadék a katonai és politikai vezetés, személy szerint Werth és Teleki között. A kormányelnököt a helyzet alakulása a lemondás gondolatáig vitte. Horthyhoz írt levelében — 1940 szeptemberében — vázolta a kialakult helyzetet, feltéve a kérdést: a miniszterelnök avagy a vezérkar főnöke felelős-e a magyar politikáért? „Tizennyolc havi türelmes tapasztalat alapján, jól átgondoltam és teljes felelősségem érzetében mutattam rá már eddig is — írta Teleki Horthynak —, hogy Magyarországon jelenleg két kormányzati apparátus és két kormányzat van: az egyik a törvényes, a másik a közigazgatás majdnem minden ágára kiterjedő katonai kormányzat, amelynek működését a törvényes kormányzat áttekinteni és ellenőrizni nem tudja. Türellemmel és tapintattal valahogy el tudtam lavírozni ezen nehézségek között, habár természetesen korántsem tudtam elhárítani az államigazgatásra és különösen gazdasági életünkre gyakorolt számos igen káros dolgot.”¹⁰⁰

Miközben Teleki kétségbeesett kísérleteket tett a teljes német elkötelezettség mértékének csökkentésére, az angolszász kapcsolatok fenntartása és az angolokkal kötött dugáru egyezményvel¹⁰¹ igyekezett a tengerentúli anyagbeszerzéseket biztosítani, a katonai vezetés Berlinben önállóan intézkedett és a kormány tudtán kívül próbálta irányítani az ország külpolitikáját, s katonai szállításokról tárgyalva — mint Teleki ezt is felpanaszolta — „külkereskedelmi területre tévedt, és olyan kiviteli és behozatali megállapodásokat létesített, amelyek első sorban a külügy-, kereskedelemügyi, és iparügyi miniszterek hatáskörébe tartozik, s amely megállapodásokat az illetékes minisztériumokkal előzetesen még csak nem is ismertette. A Berlinben elhangzott ígéreteket a később folytatott magyar—német külkereskedelmi tárgyalásokon természetesen már nem lehetett visszavonni”¹⁰².

Nem meglepő ilyenformán, hogy a katonák panaszt emeltek az LHT-nak a gazdasági helyzetet reálisabban szemlélő, a nehézségeket látó és azokat a maguk módján áthidalni igyekvő „tisztviselők” ellen, akik nem voltak elragadtatva az ilyen kérdésekben nem járatos, ötleteiket a hatalom helyzetéből elfogadtatni akaró katonák iránt.

Közben 1939. év végétől a külkereskedelem fő törekvésévé vált a nyersanyag-behozatal biztosítása és tartalékok gyűjtése. Ez méginkább nehezévé vált Olaszország hadba lépése után, amikor az olasz kikötők

¹⁰⁰ Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1962., 238. o.

¹⁰¹ HL. VKF. Eln. 1. — 1940/3085.

¹⁰² Im. 240. o.

kiesésével csak kerülő utakon sikerült a tengerentúli nyersanyagokhoz hozzájutni. A tengerentúli kereskedelem spanyol és portugál kikötőkre korlátozódott. Az utak veszélyessége végtelenül megdrágította és lassította a nyersanyagszállítást. Sokszor hetekig tartottak vissza nyersanyagot a lisszaboni és más kikötőkben. Az angolok bizalmatlansága megnőtt. Biztosítékot követeltek, hogy az anyagok nem jutnak német kézbe.

A magyar külkereskedelem 1940. évi kivitele az 1939. évi 603,7 millió P-ről — a rossz termés következtében — 503,6 millióra csökkent. Ugyanakkor az erőfeszítések következtében a behozatal összes volumene 498,9 millióról 597,7 millió P-re nőtt. Behozatalunk tehát túlszárnyalta a kivitelt, ami végtelenül rontotta a gazdaság helyzetét. A behozott különféle nyersanyagokért elsősorban nemes devizában kellett fizetni, s az meglehetősen kimerítette az állam lehetőségeit. A behozott anyagok közül a legfontosabbak a tengerentúlról érkeztek, és alatta maradtak az előző évi mennyiségnek. Nőtt a behozatalunk a szomszédos balkáni államokból, valamint a Szovjetunióból, az USA-ból, Svédországból és néhány dél-amerikai államból. A német és olasz behozatal is nőtt valamelyest, azonban nem a fontos nyersanyagok szállítása következtében. Kivitelünk elsősorban a szomszédos balkáni és semleges országok felé nőtt, ahova megpróbáltunk szerény mértékben iparcikkeket is exportálni, de a legnagyobb kivitel továbbra is Német- és Olaszország felé ment. Németországi kivitelünk az 1940. évi rossz termelés következtében elmaradt az előző évitől, amit a németek rosszalottak is. Így ebben az évben a németországi behozatalunk meghaladta a kivitelt, ami természetesen nemigen változtatott a németek velünk szembeni súlyos eladósodásán, s a behozott csekély értékű használati cikkekben az országnak nem sok haszna volt.

A nyersanyag tehát egyelőre biztosítva volt a folyó rendelkezések legyártásához, azonban nem volt elégséges további készletek gyűjtéséhez. Ehhez járult, hogy 1940 végén a háború kiszélesedése és a tengeri blokád folytán a tengerentúli szállítás egyre nehezebb lett, s lassan befagyott. Nem sokat változtatott a helyzeten, habár a propaganda ennek fontosságát túlon túl igyekezett kiemelni, a Felvidék és Észak-Erdély nyújtotta vasért, só és fa sem. Nyilvánvalóvá vált minden tisztán látó ember előtt az a tény, hogy Magyarország gazdasága 1940 közepén, az ekkor befejeződő fegyverkezési programmal kimerült, valamint, hogy az anyaggazdálkodás óriási problémáit semmiféle takarékoskodással, pótananyagokkal megoldani nem lehet. A hadsereg további, elsősorban páncélos és repülő erőinek fejlesztése kátyúba jutott. Ilyen körülmények között teljesen illuzórikussá váltak a vezérkar továbbra is sürgető óhajai a magyar ipar kapacitásának emelését illetően. A kifejlesztett kapacitást már nem sikerült foglalkoztatni. A háború esetén a veszteségek pótlása lehetetlenné vált, az ipar még alacsony szinten sem képes ellátni a hadsereget.

A termelés, amely 1940. júniusáig töretlenül nőtt, már 845 000 főt foglalkoztatott, elérte csúcspontját, hirtelen megtorpant, s rohamosan hanyatlani kezdett. 1940 második felében a konjunktúrának vége volt.

Az árak rohamos emelkedését, a fenyegető és egyre több üzemben jelentkező munkanélküliséget megállítani semmiféle diktatórikus katonai intézkedéssel nem lehetett. Júliusban már 17 000 ember vált munkanélkülivé. Az elégedetlenség nőtt a munkások között. Júniusban a Ruszkiczay-Rüdiger tábornok, a III. csoportfőnök kénytelen volt elismerni, hogy a hadianyagok legyártása a befejezéshez közeledik. „A »Huba—II.« közel sem jelentett olyan foglalkoztatottságot, mint az eddigiek. Épp ezért »egyes hadiüzemek szállítási kötelezettségeiknek eleget téve sorba elbocsátják azokat a munkásokat, akiknek alkalmazására a normális, polgári foglalkoztatottságot meghaladó hadianyaggyártáshoz volt szükség.«”¹⁰³

A felfejlesztett üzemekben szabad kapacitások keletkeztek. Egészen másként hangzik ez, mint az 1939. decemberi LHT ülésen elmondottak. Ruszkiczay a HM nevében felhívta a kormányzatot és annak nemrég még a „fegyverkezést zavaró” tisztviselőit, hogy gondoskodjanak olyan intézkedésekről (hiszen ez már nem a HM dolga — D. L.), amelyek hivatva lesznek a munkanélküliséget megakadályozni.

A júniusi gazdasági minisztertanácson a III. csoportfőnök elmondta, hogy a honvédelmi szállítások befejezése után a kapacitásukat felsőbb utasításra megemelő üzemek kb. 60 000 olyan munkást alkalmaztak, akik most fölöslegessé váltak. Amennyiben újabb nagyarányú megrendelések nem lesznek — márpedig erre egyelőre kilátás nincs —, ezekről gondoskodni kell. A csoportfőnök gondosan kidolgozott grafikonokat nyújtott át a minisztereknek az egyes iparágak fölös munkásait kimutatandó, majd nem minden cinizmus nélkül a lelkére kötötte a minisztereknek, hogy úgy intézkedjenek, hogy „a szociális és általános nemzetgazdasági szemponton túlmenően honvédelmi szempontból sem lehet érdektelen, hogy az esetleges bekövetkező háború esetén a hadianyag-utánpótlást biztosító hadiüzemek begyakorolt (elbocsátott — D. L.) munkásai régi munkahelyükön ismét kedvvel dolgozzanak..., ne növeljék a proletárok elégedetlen és nemzeti szempontból meg nem bízható tömegét.”¹⁰⁴ A munkaalkalmat Ruszkiczay elsősorban a vasút, az út, az építőipar és a mezőgazdaság területén látta, arról természetesen megfeledezett, hogy arra is tanácsokat adjon; a teljes anyagi csőd szélén álló ország honnan vegye a különböző közmunkákhoz szükséges fedezetet.

A katonai vezetés ekkor Erdély visszaszerzése után úgy érezte, hogy némi levegőhöz jutott. A hadsereg modernizálásának további folytatásához a pénzügyi és ipari kormányzatnak van ideje előteremtenie a pénzt és lehetőségeket. Minden esetre a katonai behatás a vezető szervezetekben és az iparban kiépült, fenntartása lehetővé teszi, hogy alkalomadtán ismét megszorítsák a gyeplőt és újabb áldozatokra kényszerítsék az ország népét. Ugyanakkor a németbarátságban és jobbrafordulásban előrehaladt és egyre egységesebb magyar politikai életet is alkalmasnak találták, hogy esetleges újabb hódítás esetén megkapják politikájukhoz a kellő támogatást.

¹⁰³ HL. HM. Eln. III. Csfség. — 1940/29 925.

¹⁰⁴ Uo.

ЛОРАНД ДОМБРАДИ:

ВОЕННАЯ МОБИЛИЗАЦИЯ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ВЕНГРИИ В ПЕРИОД 1938—1940 ГГ.

Резюме

Ключевым вопросом выполнения до конца 1940 года программы по развитию армии была мобилизация промышленности. Хотя ещё до 1938 года уже были приняты подготовительные меры такого характера, они далеко не соответствовали требованиям, предъявляемым армией. Поэтому по существу лишь после провозглашения «Дьёрской» программы развития армии, параллельно с началом производства военных материалов, одновременно начался и перестановка промышленности и экономики страны на военный лад.

Под руководством министра экономики, а позднее премьер-министра Бели Имреди были приняты основные меры и созданы соответствующие учреждения, которые были призваны обеспечить правительству и военному руководству всё больше возможностей непосредственного вмешательства в управление экономической жизнью и промышленностью страны. Уже принятый при премьер-министре Пале Телеки весной 1939 года закон о «защите отечества», а затем введенное с началом войны в сентябре того же года чрезвычайное положение открыли путь к полной милитаризации. Руководство армии не было удовлетворено мерами, принятыми правительством, оно, ссылаясь на полномочия, полученные в результате принятия закона о «защите отечества», требовало для себя всё большей власти, неограниченного вмешательства в политическую и экономическую жизнь страны, тотальной мобилизации всех имеющих в распоряжении сил. Эти экономически совершенно необоснованные и направленные на установление военной диктатуры требования привели к возникновению противоречий между правительством и руководством армии. Противоречия углублялись в первую очередь между начальником генерального штаба Вертом и премьером Телеки, который безуспешно пытался обуздать возрастающую власть женщины.

Наиболее важной задачей мобилизации промышленности военное руководство считало создание полувоенной заводской организации, которая была бы пригодна для того, чтобы вменить рабочим в обязанность работу на военном заводе и привязать их к заводу. Рабочие военных заводов были переданы в подчинение заводским военным начальникам, которые располагали почти неограниченной властью над своими подчиненными.

Решающим вопросом являлась организация и повышение интенсивности производства военного имущества, так как агрессивные целеустановки все настоятельнее требовали снаряжения армии. Капиталисты по возможности старались противостоять стремлениям военного руководства, требующим повышения производства. Ибо после преждевременного завершения программы гонки вооружения, в максимальной мере использующей экономике ресурсы, они не видели гарантии на дальнейшую занятость своих производственных мощностей.

Несмотря на существовавшие противоречия, объем производства, — как подтверждают данные, приведенные в статье, — быстро возрастал. К середине 1940 года была достигнута максимальная загрузка промышленности и занятость рабочей силы.

После начала войны возникли трудности с закупками сырья. На мировом рынке повышались цены на сырье, транспортировка его становилась всё труднее. Всё это препятствовало ходу производства. Препятствующим фактором было стремление немцев путем затягивания поставок деталей, полуготовых изделий и сырья задержать производство военного имущества, что являлось в их руках средством политического и экономического шантажа.

После достижения рекорда производства и максимальной загрузки промышленности с 1940 года наступил стремительный спад. Крупного масштаба заказы на во-

енное имущество после завершения программы вооружения прекратились. При пошатнувшемся экономическом положении страны, причиной чего явилась именно гонка вооружения, превысившая силы страны, невозможно было рассчитывать на новые заказы. Спад производства сопровождался безработицей. Стремительно возрастала инфляция, жизненный уровень быстро снижался. Об озлоблении рабочих свидетельствовало возросшее количество стачек. Правящие классы путем усиления террора стремились стать хозяевами положения, которое еще более усугублялось повышением налогов. Страна неуклонно катилась по пути, ведущему к неминуемому развалу политического и экономического строя, созданного правящими классами Венгрии.

LÓRÁND DOMBRÁDY:

DIE KRIEGSMOBILISIERUNG DER UNGARISCHEN INDUSTRIE IN DEN JAHREN 1938/40

Resümee

Die Schlüsselfrage der Durchführung des Aufrüstungsplanes bis Ende 1940 bildete die Mobilisierung der Industrie. Obwohl bereits vor 1938 diesbezüglich vorbereitende Verfügungen getroffen wurden, blieben diese weit hinter den von der Armee gestellten Anforderungen zurück. Und so begann meritorisch erst nach Verkündung des „Gyórer“ (Raaber) Aufrüstungsprogramms, parallel mit dem Beginn der Kriegsmaterialproduktion, zu gleicher Zeit die Umstellung von Industrie und Wirtschaft auf Kriegsproduktion.

Unter der Leitung des Ministers für Volkswirtschaft und späteren Ministerpräsidenten Béla Imrédy wurden die grundlegenden Anordnungen und Institutionen geschaffen, die berufen waren, der Regierung und der militärischen Führung immer größere Möglichkeiten zu sichern, sich unmittelbar in die Lenkung des Wirtschaftslebens und der Industrie einzumengen. Das bereits im Frühjahr 1939 unter der Ministerpräsidentenschaft Pál Teleki erbrachte Gesetz über die Landesverteidigung, dann die bei Ausbruch des zweiten Weltkrieges im September eingeführten Ausnahmsgesetze eröffneten den Weg zur totalen Militarisation. Die Armeeführung begnügte sich aber nicht mit den Anordnungen der Regierung und verlangte — sich auf das votierte Gesetz über die Landesverteidigung und auf die durch dieses Gesetz gegebene Ermächtigung berufend — immer größere Macht, unbeschränkte Einmischung in das politische und Wirtschaftsleben, die totale Mobilisierung aller zur Verfügung stehenden Kräfte. Diese wirtschaftlich gänzlich unbegründeten und auf eine Militärdiktatur abzielenden Forderungen haben einen Gegensatz zwischen Regierung und den führenden Militärs ausgelöst. In erster Linie haben sich die Gegensätze zwischen dem Ministerpräsidenten Teleki — der die zunehmende Macht der Militärs erfolglos zügeln wollte — und dem Generalstabschef Werth vertieft.

Als wichtigste Aufgabe der industriellen Mobilisierung betrachtete die militärische Führung die halb-militärische Organisation der Betriebe, was die Verpflichtung der Arbeitnehmer zur Arbeit und ihre Bindung an den Betrieb bedeutete. Die Arbeitnehmer der Kriegsbetriebe wurden dem militärischen Kommandanten des Betriebes unterstellt, der über fast unumschränkte Macht über dieselben verfügte.

Entscheidend war die Frage der Organisation der Kriegsmaterialproduktion, die Steigerung ihrer Intensität, weil die aggressiven Absichten des Generalstabs immer mehr auf die Aufrüstung des Heeres drängten. Die Kapitalisten trachteten, den Bestrebungen zur Erhöhung der Kapazität nach Möglichkeit entgegenzutreten, denn nach dem vorzeitigen Abschluß des die wirtschaftlichen

Quellen maximal ausnutzenden Aufrüstungsprogramms sahen sie die Ausnutzung ihrer Fabrikationskapazität nicht gesichert.

Trotz dieser Gegensätze, die in der Studie mit Daten belegt werden, nahm das Volumen der Produktion rasch zu. Mitte 1940 erreichte die Industrie die maximale Kapazitätsausnutzung und Beschäftigung. Nach Ausbruch des Krieges traten Schwierigkeiten bei der Rohmaterialbeschaffung auf. Die Preise der Rohmaterialien stiegen auf den Weltmärkten und ihr Transport wurde immer schwieriger. All das hinderte den Lauf der Produktion. Als hindernder Faktor trat die Bestrebung der Deutschen auf, durch Zurückhalten von Bestandteilen, Halbfabrikaten und Rohmaterialien die Herstellung von Kriegsmaterial zu behindern, was in ihren Händen Mittel zu politischer und wirtschaftlicher Erpressung war.

Nach dem im Jahre 1940 auf dem Gebiete der Produktion und der Beschäftigung erreichten Höhepunkt trat ein rapider Rückgang ein. Nach Beendigung des Aufrüstungsprogramms entfielen die großen Kriegsmaterialbestellungen. Mit neueren Aufträgen konnte bei der verschlechterten wirtschaftlichen Lage des Landes nicht gerechnet werden, und diese verschlechterte wirtschaftliche Lage war eben ein Folge der die Kräfte des Landes übersteigenden Aufrüstung. Dem Rückgang der Produktion folgte Arbeitslosigkeit. Eine rapide Inflation trat ein, das Lebensniveau sank rasch. Die Erbitterung der Arbeiterschaft konnte an der zunehmenden Zahl der Streiks abgelesen werden. Die herrschende Klasse trachtete, durch Steigerung des Terrors Herr der Lage zu werden, und dann kamen noch die Steuererhöhungen. Das Land schritt unaufhaltsam auf dem Wege fort, der zum unvermeidbaren Zusammenbruch des von der ungarischen herrschenden Klasse errichteten politischen und wirtschaftlichen Bauwerkes führte.